

कुठे चाललो आहे आपण ?

(पालक, शिक्षक, तरुण
विद्यार्थी-सर्वांसाठी)

डॉ.बं.न.जाजू

ई साहित्य प्रतिष्ठान

सादर करत आहे

कुठे चाललो आहे आपण ?

(पालक, शिक्षक, तरुण विद्यार्थी-सर्वांसाठी)

डॉ. बं. न. जाजू

कुठे चाललो आहे आपण ?

(पालक, शिक्षक, तरुण विद्यार्थी-सर्वांसाठी)

लेखक : डॉ. बं. न. जाजू

पत्ता : पत्ता: डॉ. बं. न. जाजू

ए2/402, शिवरंजन टावर्स

सोमेश्वरवाडी, पाषाण, पुणे 411008

सम्पर्क: व्हाट्सॅप क्र. 8668553115

ई मेल bnjajoooin@yahoo. co. in

मुखपृष्ठ---रचित जाजू

रचित जाजू हा लेखकाचा नातू. नुकताच दहावीच्या परीक्षेला बसलेला, हुशार विद्यार्थी. अभ्यासात चांगला. पण अभ्यासाबरोबर इतर चांगले छंद ही त्यानं जोपासले आहेत. वेगवेगळी चित्रं काढून तर कधी संगणकामधली वेगवेगळी चित्रं मिक्स करून आकर्षक आणि थीम ला साजेलसं मुखपृष्ठ डिझाईन करणं हा त्याचा आवडता छंद आहे.

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क लेखकाकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रुपांतर करण्यासाठी लेखकाची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई (दंड व तुरुंगवास) होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author's copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts.

प्रकाशक : ई साहित्य प्रतिष्ठान
www. esahity. com
esahity@gmail. com
Whatsapp- 9987737237

प्रकाशन : ३ मे २०२३

©esahity Pratishthan® 2023

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फॉरवर्ड करू शकता.
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापुर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापुर्वी ई-साहित्य प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

डॉ. बं. न. जाजू

जन्म २७ सप्टेंबर १९४३.

डॉक्टर बंकटलाल जाजू यांचा जन्म बुलढाणा जिल्ह्यातील एका शेती आणि व्यावसायिक पार्श्वभूमी असलेल्या कुटुंबात.

एका लहानशा खेड्यात झाला. प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षण ग्रामीण भागात झालं. पुढे शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालय, औरंगाबाद येथून बी. ई. (मेक्यनिकल) आणि नंतर आय. आय. टी, मुंबई येथून एम. टेक. आणि पीएच. डी. पदव्या प्राप्त केल्या. 1966 ते २००१ असे पस्तीस वर्ष, महाराष्ट्र सरकारच्या तांत्रिक शिक्षण विभागात, शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालय अमरावती, पुणे, औरंगाबाद, जळगाव येथे प्राध्यापक, विभाग प्रमुख, प्राचार्य अशा अनेक पदांवर काम केलं. त्यानंतर, जी. एच. रायसोनी इंजीनीरिंग कॉलेज, नागपूर येथे पाच वर्ष प्राचार्य आणि पुढे ह. व्या. प्र. मंडळ, अमरावती ह्यांच्या इंजीनीरिंग कॉलेज मध्ये, पाच वर्ष प्राचार्य म्हणून काम केलं. एक ख्यातीप्राप्त, विद्यार्थिप्रिय आणि आदरणीय प्राध्यापक व प्राचार्य.

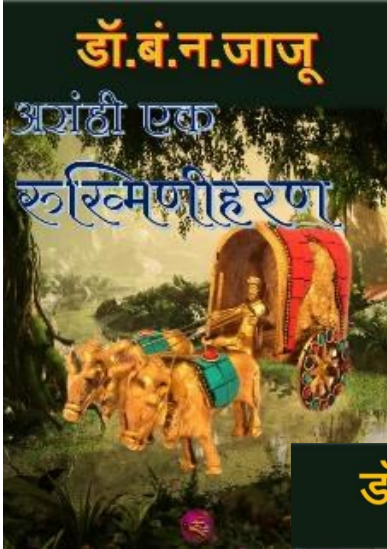
डॉ. जाजू यांना महाराष्ट्र सरकारचा आदर्श शिक्षक पुरस्कार तसेच इंडियन अचिव्हर्स फाऊंडेशन इंडिया चा शिक्षा भारती पुरस्कार प्राप्त. सी.

वी. रमन अवॉर्ड फॉर एक्सलन्स इन इंजीनीरिंग अँड टेक्नॉलजी तसेच इन्स्टिट्यूशन ऑफ इंजिनियर्स इंडिया चा बेस्ट रिसर्च पेपर अवॉर्ड ही मिळाला. राष्ट्रीय आणि अंतरराष्ट्रीय स्तरावर ६५ टेक्निकल शोध प्रबंध प्रकाशित. युरोप, अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया व पोर्तुगल मध्ये, शोध प्रबंध वाचन केलं तसेच काही सेशन ही चेअर केले.

डॉ. जाजू इन्स्टिट्यूशन ऑफ इंजीनियर्स इंडियाचे फेलो तसेच कंबशन इन्स्टिट्यूट ऑफ इंडिया आणि ISTEI चे आजीवन सदस्य आहेत.

डॉ. जाजू अमरावती, नागपूर, बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठात मेंबर ऑफ सिनेट, डीन ऑफ फॅकल्टी, मेंबर ऑफ अॅकॅडमिक कौन्सिल, मेंबर ऑफ बी, यू, टी. आर. , मेंबर ऑफ स्पेशल Examination कमिटी म्हणून काम केले. जीवनातील सर्व क्षेत्राशी जवळीक. साहित्य, नाट्य, संगित ह्यात विशेष रुचि. ते एक ख्यातीप्राप्त वक्ता असून त्यांनी आतापर्यंत जवळ जवळ १८० इन्व्हायटेड टेक्निकल Talks दिले आहेत.

ईसाहित्य प्रकाशित पुस्तके
फ़क्त एकदा क्लिक करा. उघडेल. वाचा.

विद्यार्थ्यांसाठी तळमळीने काम करणारे, माझे आवडते विद्यार्थी-

सं.गा.बा.अमरावती विद्यापीठाचे स्वर्गीय कुलगुरू

डॉ. दिलीप मालखेडे

ह्यांच्या स्मृतीस

व

माझ्यावर प्रेम करणाऱ्या माझ्या सर्व

विद्यार्थ्यांना

अनुक्रम

- मनोगत
- कुटुंब आणि समाज
- शिक्षण आणि शिक्षक
- विद्यार्थी मित्रांनो-तुमच्यासाठी रोड मॅप
- सामाजिक बांधिलकी

मनोगतः

मागच्या महिन्यात अमरावतीचे माझे मित्र, माजी प्राचार्य डॉ. अनंत मराठे ह्यांचा व्हाट्सअप वर मला एक मेसेज आला. त्यात त्यांनी लिहलं होतं ‘ सर परवा एका हिन्दी दैनिकात बातमी वाचली की इंदोर च्या एका कॉलेज च्या प्राचार्यांना त्याच कॉलेज च्या एका माजी विद्यार्थ्यांनं जिवंत जाळून टाकलं. सर कुठे चाललो आहे आपण ? कुठे चाललं आहे आपलं शिक्षण ? एवढं टोकाचं पाऊल उचलण्याइतकं नैराश्य तरुणांना का यावं ? तुमचं काय अर्नॅलिसिस आहे ? सर ह्यावर एक लेखच लिहा.

वयाच्या 65 वर्षापर्यंत तळमळीनं शिक्षण क्षेत्रात काम करणाऱ्या डॉ.मराठे ह्यांची ही व्यथा. त्यांची ही हळहळ वाचून मी अंतर्मुख झालो. बरेच दिवसांपासून हे सर्व व्यक्त करावं असं डोक्यात होतं. त्या दिवशी, अमरावतीहून, माझे मित्र डॉ. अनंत मराठे ह्यांचा मला मेसेज आला. आणि त्यांनी मला बोलतं केलं, प्रेरीत केलं. अनेकांच्या ह्या व्यथा आहेत. मग माझ्या मनात जे होतं ते मी लिहायला घेतलं. लिहता लिहता ते इतकं लांब झालं की अमरावतीच्या ‘ दैनिक हिंदुस्थान ‘ ह्या प्रसिद्ध वृत्तपत्राने माझ्या ह्या लिखाणाची, सहा लेखांची मालिकाच 9 ते 13 एप्रिल पर्यन्त प्रकाशित केली. त्या माझ्या लेख मालिकेला वाचकांचा खूप चांगला प्रतिसाद मिळाला. (वाचकांच्या काही प्रतिक्रिया मी ह्या मनोगताच्या शेवटी देतो आहे.) डॉ.अनंत मराठे, डॉ.विलास मराठे आणि ‘ दैनिक हिंदुस्थान ’ च्या सर्व परिवाराचा मी

मनापासून आभारी आहे. अशा विषयावर वर्तमान पत्रात लेख लिहतांना, विषयाचं गांभीर्य लक्षात घेता, मी माझे काही अनुभव/किस्से त्यात समाविष्ट करू शकलो नाही. शिवाय लेखांच्या लांबीचं बंधन ही मला पाळायचं होतं. नंतर बऱ्याच वाचकांनी सुचवलं की हे सर्व लेख एकत्र उपलब्ध व्हावे म्हणून त्यांचं एक छोटं पुस्तकच करा. मग ह्या विषयाशी संबंधित काही आधीचे किस्से आणि आणखी काही नंतर आठवलेले अनुभव/किस्से लिहून मी त्याचा विस्तार करून त्याचं एक छोटं पुस्तकच केलं. सर्वांशी संबंधित, चिंतनाच्या अन् सर्वांच्या जिऱ्हाळ्याच्या विषयावरचं हे सर्व लिखाण, जास्त संख्येनं वाचकांपर्यंत पोहचावं हा ही माझा प्रामाणिक उद्देश आहे. मग मी हे पुस्तक ‘ ई साहित्य प्रतिष्ठान ‘ हांच्याकडे पाठवायचं ठरवलं. ‘ ई साहित्य प्रतिष्ठानाने ‘ ह्या आधी माझी पाच पुस्तकं प्रकाशित केली आहे. त्यांना वाचकांचा खूप छान प्रतिसाद मिळाला त्याबद्दल मी ‘ ई साहित्याचे श्री सुनीळ समेळ आणि ‘ ई साहित्य प्रतिष्ठान ‘ च्या सर्व परिवाराचा मनापासून आभारी आहे, आणि सदैव राहीन.

समजाची सद्य स्थिती, वेगवेगळ्या घटकांची अवस्था, त्यांचे युवकांवर होणारे परिणाम हा कसा चिंतनाच विषय आहे, ह्याला कसा आळा घालता येईल हे मी माझ्या परीनं थोडक्यात लिहण्याचा प्रयत्न केला आहे. युवकांना, विद्यार्थ्यांना उद्देशून तर मी बरंच लिहलं आहे. कारण त्यांच्यावर पडत चाललेल्या ह्या वाईट परिणामांपासून त्यांना कसं दूर राहता येईल, त्यातून बाहेर कसं पडता येईल ह्यावर मला त्यांच्याशी संवाद साधायचा होता. कृपा करून

कोणी त्याचा असा अर्थ घेऊ नये की आपल्या समाजात चांगल्या गोष्टी नाहीत, की चांगले पालक नाहीत, की चांगले शिक्षक नाहीत, की चांगले विद्यार्थी नाहीत. ते सर्व आपल्याकडे बऱ्याच प्रमाणात अजूनही आहेत. म्हणूनच बरंचसं सुरळीत सुरू आहे. जगभर अनेक क्षेत्रात आपलं, आपल्या तरुणांचं वर्चस्व आहे. एवढंच नाही तर आपल्या आध्यात्म्याचं, तत्वज्ञानाचं महत्त्व मानून, जगातले बरेच लोक त्याचे धडे घेत आहेत. पण जिथे जिथे आपलं चुकतं आहे, बिधडत चाललं आहे ते हाताबाहेर जायला नको. हे जास्त फाटलं तर शिवण कठीण होईल. म्हणून आपण वेळीच त्याचा गांभिर्यानं विचार करून त्याला आळा घातला पाहिजे, ह्या प्रामाणिक उद्देशानं मी हे सर्व लिहलं आहे. हे लिहतांना, कोणत्याही घटकावर, कोणावरही टीका करण्याचा, कोणालाही दोष देण्याचा किंवा कोणालाही नावं ठेवण्या माझा उद्देश नाही हे प्रामाणिकपणे सांगतो. हा विषय सर्वांसाठी चिंतनाचा आहे. अनेकांच्या ह्या व्यथा आहेत. अनेकांच्या ह्या कथा आहेत. ह्या समस्या आपल्या सगळ्यांच्या म्हणजे समजाच्या आहेत. उत्तर ही आपल्यालाच शोधायची आहेत.

वाचकांनी त्यांच्या सूचना, त्यांचा प्रतिसाद कळवला तर मला आनंद होईल.

डॉ.बंकट जाजू

मोबाइल-8668553115

वाचकांच्या काही प्रतिक्रिया

“ दैनिक हिंदुस्थान अमरावती “ मध्ये माझी लेख मालिका प्रकाशित झाल्यानंतर बऱ्याच वाचकांचे मला फोन आले. खूप जणांचे मेसेजेस आले. त्या पैकी----

आपले सर्व लेख मी काळजीपूर्वक वाचले. या लेखांमधून आपली विद्यार्थी व युवकांबद्दलची असलेली कळकळ आणि जिव्हाळा स्पष्टपणे जाणवला. हे साहजिकच आहे, कारण आपण हाडाचे शिक्षक आहात. मोठा अनुभव आपल्या पदरी आहे, समाजात राहून आहात, उच्च शिक्षित असूनहि पाय जमिनीवरच आहेत. अशी माणसं फार विरळच. आपला मोलाचा सल्ला समाजाला नेहमीच फायदेशीर ठरतो. त्या अर्थाने आपण लेखाचे शेवटी सादर केलेले स्वरचित काव्य फार अप्रतिम आहे. त्यात सर्व सार आले आहे. ही लेखमाला लिहून तुम्ही एक आदर्श सर्व शिक्षकांपुढे ठेवला आहे. असे युवा पिढीला वेळोवेळी समुपदेशन होणे गरजेचे आहे. व हा आदर्श समोर ठेऊन येणारे शिक्षक तुमचाच किता गिरवितील याची मला खात्री आहे. तुमचे पुनःश्च अभिनंदन!!!

डॉ. सुरेश देशपांडे

आदरणीय डॉ. जाजूजी आपले कुठे चाललो आपण हे सहाही लेख वाचले प्रत्येक लेख हा वाचणीयच नव्हे तर अनुकरणीय आचरणात अतिशय उपयुक्त आहे

प्रत्येक लेखात आजच्या सत्य परिस्थिती बाबत माहित दिली घरातील संस्कार संस्कृती व आजच्या पालकांची जबाबदारी

शैक्षणिक क्षेत्र शिक्षक यांच्या जबाबदाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या जबाबदाऱ्या व स्वतः शिक्षणासाठी घेतलेले कष्ट ,आपले आदर्श शिक्षक

समाज व समाजाची युवा पिढीला योग्य मार्गदर्शन मित्र व निरनिराळे व्यसने आजचे राज कारण आदी सर्व जिवनजगण्याचा खरा मार्ग आपल्या लेखातून मार्गदर्शक म्हणून आपण ठेवला

हे आपले लेख जिवन जगण्याचा अनमोल ठेवा आहे ।आपल्या ह्या कार्याला कोटी कोटी धन्यवाद असेच लेख आपल्या कडून येतराहो हिच आग्रहाची प्रार्थना

आपला एक वाचक

ह.बा. खंडारे

“आधी केले, मग सांगितले” ह्याचा प्रत्यय येतोय.खूप छान लिहिलेत.सरस्वती आपणावर प्रसन्न आहे.आपण ज्या परिस्थितीतून अनुभव प्राप्त केलेत त्याचा फायदा कांही प्रमाणात कां होईना पण जरूर होईल.

मनःपूर्वक धन्यवाद

सर,

आपले सर्व लेख म्हणजे एक शैक्षणिक ठेवा आहे. आपण या पिढीला आपल्या अनुभवातून मार्गदर्शन केल्या बाबत आपले खूप खूप धन्यवाद व

माझा नमस्कार 🙏 🙏

डॉ. देवगावकर

हृदयातून निघालेले आणि थेट हृदयाला भिडणारे शब्द आहेत तुमचे! शिक्षकांना गुरुवर्य संबोधून केलेली मार्मिक विनंती तसेच विद्या-थ्यांना दिलेला जणू काही रोडमैपच फार मोलाचा आहे. हे लेख प्रत्येकाने वाचावयासच हवे. तुम्हाला माझे हार्दिक अभिनंदन आणि शुभेच्छा ..

डॉ. वरवंडकर

सर,

लेख उत्तम आहे. आत्मचिंतन करायला लावणारा आहे. पुढील लेखात सर्व समाजाचे उद् बोधन होईल याची मला जाणीव आहे.

सर,

तुम्हाला जेव्हा डॉ मालखेडे सरांनी अमरावती विद्यापीठात सर्व प्राध्यापकांना संबोधित करावयास बोलावले होते, तेव्हा मी शिक्षकांनी नीती मूल्ये जपली पाहिजे याबाबत प्रश्न विचारला होता.

आज असे अनेक शिक्षक आहेत त्यांना ते शिक्षक आहेत हेच कळत नाही.

तुमच्या काळात शिक्षकिय पेशाची नीती मूल्ये जपली जायची पण आता मात्र त्या बाबत न बोललेलेच बरे.

सर,

आपले सर्व लेख म्हणजे एक शैक्षणिक ठेवा आहे. आपण या पिढीला आपल्या अनुभवातून मार्गदर्शन केल्या बाबत आपले खूप खूप धन्यवाद व माझा नमस्कार 🙏 🙏

डॉ. तुषार देशमुख , रजिस्ट्रार, सं.गा.बा. अमरावती विद्यापीठ

संगणक विद्वान डा.सारडा व डा जाजू या आंतर्राष्ट्रीय ख्यातिप्राप्तांनी वेळेच नियोजन कसं करावं हे छान समजावून सांगितलं.पण Earn while Learn बदल मी थोडा साशंक आहे.कारण हा पैसा खानपान व मैत्रिणींवर खर्च केला जातो.त्यापेक्षा काटकसर करुन अभ्यासास जास्त वेळ देणंअधिक चांगलं.

खूप आकर्षक शैलीत लिहलेली विध्यार्थ्यांना आवडेल व पालकांनाही मार्गदर्शन करेल अशी ही लेखमाला लिहून डा.जाजू फार मोठं सामाजिक कार्य करीत आहेत हे निःसंशय !

प्रा.वि.ल.जोशी

१ कुटुंब आणि समाज

दिनांक 21 फेब्रुवारीला मला अमरावतीचे माझे मित्र डॉ. अनंत मराठे ह्यांचा व्हाट्सअप वर एक मेसेज आला. सोबत एका हिन्दी दैनिकाचं कटींग ही होतं.

“ नाराज छात्र ने प्रिन्सिपल को जिंदा जलाया “

मध्यप्रदेश के इंदोर मे कॉलेज प्रिन्सिपल को जिंदा जला दिया गया। घटना का आरोपी कॉलेज का ही एक पूर्व छात्र बताया गया है।

डॉ. मराठेनी पुढे लिहलं होतं ‘ कुठे चाललो आहे आपण ? कुठे चालले आहे आपले शिक्षण ? युवकांच्या मनात काय चाललं आहे ? एवढी निराशा ही निश्चित एका क्षणाची, एका मिनिटाची बाब नाही. निश्चितच खूप दिवसापासून साचलेल्या निराशेचा हा परिणाम आहे. आमची कौटुंबिक, सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक व्यवस्था अशा घटनांना नक्कीच कारणीभूत आहे. ह्या सर्व घटकांच्या मर्यादा उघड करणारी ही घटना आहे. घटना, सर्वच घटकांना बुचकळ्यात टाकणारी आहे. अंतर्मुख करणारी आहे. ‘खरंच कुठे चाललो आहे आपण ? ‘ पुढे डॉ. मराठ्यांनी मला लिहलं होतं ‘ Respected sir, namaskar. Your valuable analysis ? ‘ ‘सर,एक लेखच लिहा ह्यावर.’

तेव्हापासून हे लिहण्याचं माझ्या डोक्यात चाललं होतं, पण मध्यंतरी आठ दहा दिवस, बदलत्या हवामानामुळे प्रकृतीच बरी नव्हती. म्हणून थोडा उशीरच झाला लिहायला. वयाच्या 65 वर्षांपर्यंत तळमळीनं शिक्षण क्षेत्रात सक्रिय अन् मोलाचं काम करणाऱ्या अन् अजूनही त्याच कामात व्यस्त असलेल्या, मी जवळून पाहिलेल्या डॉ. अनंत मराठ्यांची ही व्यथा, ही हळहळ वाचून मी खरंच अंतर्मुख झालो. खरं म्हणजे एका वाक्यात त्यांनी ज्या चार घटकांचा उल्लेख केला आहे, ते चारही घटक युवकांच्या, तरुण विद्यार्थ्यांमधल्या ह्या नैराश्याचं मुळ आहेत. ह्या घटकांच्या असंतुलनामुळे जन्म घेतलेल्या आणखीही अनेक गोष्टी त्याला जबाबदार आहेत. आधी ह्या चार घटकांचा विचार करण आवश्यक आहे. वर दिलेल्या क्रमानंच आपण त्यांच्या कडे बघू या.

‘कौटुंबिक’ हा पहिला घटक. सद्यस्थितीत कुटुंबातील वातावरणचं जर आपण जवळून अवलोकन केलं तर बऱ्याचशा कुटुंबात (अपवाद वगळता) काय दिसतं ह्याचा नीट अन् गांभिर्यानं विचार झाला पाहिजे. विशेषतः ज्या गोष्टींचा मुलांच्या संगोपनावर, त्यांच्या वाढीवर, त्यांच्या जडणघडणीवर परिणाम होतो त्या गोष्टींच्या विचाराबद्दल मी बोलतो आहे. आपल्या आई-वडीलांच्या, घरातील इतर माणसांच्या वागण्या बोलण्याकडे मुलांचं लक्ष असतं. ते जाणून लक्ष ठेवतात अशातला भाग नाही. पण जे त्यांना सहजपणे दिसतं ऐकू येतं त्याचा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष परिणाम त्यांच्यावर होतोच. उदाहरणार्थ, लहान सहान गोष्टीं वरून आई वडीलांचे नेहमी वाद होत

असतील, ते वाद काही वेळा विकोपानं भांडणापर्यन्त जात असतील, तर त्याचा मुलांवर परिणाम होतो. हळूहळू त्यांचा आपल्या आई वडलांबद्दलचा आदर कमी होऊ लागतो. तो कमी होत गेला की मग मुलं जस जशी मोठी होतात तस तसा त्यांना आई वडलांचा धाक, वचक राहत नाही. They also start feeling unsecured. ते मग आई वडलांना दुरावतात. त्यांचं ऐकत नाहीत. वेळ प्रसंगी तर उलटून बोलायला लागतात. त्यात आई वडील दोन्ही नोकरी करणारे किंवा तसं नसतांनाही, ते आपल्या मुलांना वेळ देत नसतील (क्वालिटी टाइम), म्हणजे नुसतं अभ्यास घेण्यापुरतंच नाही, तर मुलांजवळ बसून गप्पा, हास्य विनोद, करत नसतील, त्यांच्या बरोबर अधून मधून सर्वानाच आवडतील असे टी.व्ही. वरचे कार्यक्रम किंवा सिनेमा पाहत नसतील तर मुलं एकल कोंडी व्हायला लागतात. बाहेर मित्रांबरोबर जास्त वेळ घालवतात. त्यात सर्वच मित्र चांगले असतील असं नाही. मुलं वॉर्ड संगतीत पडले अन् त्यांना हयातून बाहेर काढायचं असेल तर आई वडलांना आपल्या मुलांना प्रेमानं, कधी अधिकार वाणीनं सांगता आलं पाहिजे, समजावता आलं पाहिजे. आणि मग तुमच्या बदल मुलांना आदर असेल, प्रेम असेल तरच हे होऊ शकतं ह्या सर्व बाबींचा विचार करून आई वडलांनी अन् घरातल्या इतर मोठ्यांनी कुटुंबातलं वातावरण ठेवलं पाहिजे. ह्यासाठी काही पथ्य पाळाविच लागतात. तरच मुलांना तुम्ही चांगले संस्कार देऊ शकता. घरात टांगलेल्या आपल्या स्वर्गीय आई किंवा वडलांच्या फोटोला वर्षातून एकदाही तुम्ही नमस्कार करत नसाल किंवा वर्षभर त्यावरची धूळ झटकत नसाल तर

कदाचित ते तुमच्या मुलांच्या लक्षात येणार नाही, पण, जर रोज आंघोळ झाल्याबरोबर अर्धा मिनिट त्या फोटोला तुम्ही नमस्कार करत असाल तर ते मुलांच्या नजरेतून सुटत नाही. अन् त्याचा चांगला परिणाम हा होतोच. मी हे सगळं समज आलेल्या म्हणजे आठ नऊ वर्षांच्या वरच्या मुला-मुलींबद्दल लिहतो आहे. अशा ह्या वयोगटातील (आठ ते 18) आपल्या मुलांना तुम्ही गेल्या किती दिवसांपासून किंवा महिन्यांपासून, 'बेटा' म्हणून हाक मारलेली नाही हे कृपया आठवून पहा. प्रेम, माया ही, व्यक्त करावी लागते. तुमच्या नजरेवरून ओळखण्याचं त्यांचं हे वय नसतं. संस्कार संस्कार असं आपण जे म्हणतो ते असेच कळत नकळत करायचे असतात.

मागे माझ्या एका लेखात मी लिहलं होतं ते परत ह्या संदर्भात लिहतो.' समजा तुम्ही घरात आहात. काही तरी कामात आहात. घरचा लँड लाइन किंवा तुमचा मोबाइल फोन वाजतो. तुमचे हात व्यस्त असल्यानं तुमची बायको फोन उचलते. तिला फोनवर तिकडून आवाज येतो 'मी जोशी बोलतोय. "देशापांडे आहेत का ?" ' बायको फोनवर हात ठेवून तुम्हाला विचारते ' अहो, जोशी आहेत. तुम्ही आहात का म्हणून विचारतात आहे. ' तुम्ही म्हणता ' सांग त्यांना मी बाहेर गेलो आहे म्हणून ' बायको तसं सांगते. शेजारी बसलेला आठ वर्षांचा तुमचा मुलगा हे सगळं ऐकत असतो. तो गोंधळून जातो. बाबा तर घरात आहेत. अन् मग ते बाहेर गेलेत असं का सांगितलं ? ' अन् त्या दिवशी त्याला खोटं बोलण्याचा पहिला धडा मिळतो. सरळ सरळ ' सांग मी कामात आहे . आता येऊ नका. ' असं म्हटलं असतं तर ? हे टाळता आलं असतं. पण ही दक्षता आपण घेत नाही. मग परिणाम

मात्र जो होऊ नये तो होतो. काही काही कुटुंबात तर ह्या ही पलीकडे जाऊन काही जण घरीच आपल्या मुलांसमोर, आपल्या मित्रांबरोबर बिअर वगैरे पितात. हे महिन्या दोन महिन्यातून एखाद वेळा केलं तरी त्याचा परिणाम मुलांवर होतोच. मग त्यांचीही हळूहळू सिगरेट पिण्यापासून सुरवात होते. त्यामुळे मुलं मोठी होऊन आपल्या पायावर उभी राहिल्यात ही पथ्य घरात पाळणं आवश्यक आहे. हल्ली जवळ जवळ सगळेच पालक आपल्या नववी ते बारावीच्या मुला-मुलींना ट्यूशन चे क्लासेस लावून देतात. तो ट्रेडच झाला आहे. त्यामुळे प्रवाहा बरोबर आपल्याला वाहावं लागतं. पण अशा क्लासेस नंतरही ह्या चार वर्षांच्या कालखंडात, आपल्या मुलांकडे, त्यांच्या अभ्यासाकडे पालकांनी लक्ष ठेवायला हवं. नुसतं क्लासेस लावून झटकून दिलेलं चालत नाही. तेवढ्यावर आपली जबाबदारी संपत नाही. वेळ मिळेल तसं त्यांच्याकडे लक्ष ठेवणं, त्यांच्या बरोबर जमेल तसं बसणं, त्यांच्या शिकवण्यांचा जमेल तसा फॉलो अप घेणं हे करायला हवं. आई किंवा वडील ह्या पैकी ज्याला ज्या वेळी थोडा वेळ देता येत असेल त्यानं हे करावं. ह्या काळा पुरती आपली स्वतःची करमणूक थोडी बाजूला ठेवावी लागली तरी चालेल. मुलांकडून अवास्तव अपेक्षा ठेवून त्यांना अभ्यासाचं ओझं वाटणार नाही ह्याची दक्षता घेतली पाहिजे. आपल्या मुलांवर विश्वास ठेवून त्यांना वेळोवेळी एनकरेज केलं पाहिजे. त्यांना कमी लेखू नये. कुणाशीही त्यांची तुलना करू नये. कुणासमोर त्यांच्यावर रागवू नये. प्रत्येकाची एटिट्यूड वेगळी असते. प्रत्येकाची आकलन शक्ति वेगळी असते. त्यांच्या वर ओरडणं, रागावणं सोडून त्यांना प्रेमानं समजावून सांगितलं तर त्याचा परिणाम निश्चित चांगला होतो. त्यांना नेहमी टोकत राहणं, ‘तू काय दिवे लावणार आहेस ते माहीत आहे ‘ अशा सारखं बोलणं हे कटाक्षानं टाळलं पाहिजे. पण परिश्रमाचं

मूल्यही त्यांना पटवून दिलं पाहिजे. 'तुला हे सर्व तुझ्याच साठी करायचं आहे, आम्हाला, तुझ्याकडून काही नको. तू चांगलं करिअर कर. आपल्या पायावर उभा रहा अन् सुखानं रहा. हया पलीकडे त्यात आमचा काही स्वार्थ नाही ' हे सर्व मुलांना विश्वासात घेऊन सांगता आलं पाहिजे. आपल्या पाठीशी कोणी आहे ह्याचा त्यांना नेहमी विश्वास वाटला पाहिजे. They should feel secured all the while. तरच त्यांना नैराश्य येणार नाही.

The success of life is entirely a different story and different equation. त्या साठी डॉक्टर किंवा इंजीनियर च झालं पाहिजे असं नाही. हल्ली तर अनेक क्षेत्रात भरपूर संधि उपलब्ध आहेत. त्यामुळे आपली मुलं आपलं जीवन यशस्वीरीत्या कसं ऊभं करू शकतील हे लक्षात घेऊन, शक्यतो त्यांचा कल, त्यांची आवड पाहून त्यांचा कोर्स ठरवला पाहिजे. आपल्याला त्यांच्या साठी जे चांगलं आहे असं वाटतं ते त्यांना पटवून देता आलं पाहिजे. ते त्यांच्यावर लादलं आहे असं त्यांना वाटतं कामा नये. खुल्या दिलानं ह्यावर घरात चर्चा झाली पाहिजे. दुसरं महत्वाचं म्हणजे ह्या वयोगटातील (विशेषतः 15 ते 18) आपल्या मुलांच्या संगतीवर लक्ष ठेवणं. मी नेहमी बोलतांना एक संस्कृत सुभाषित सांगतो.

आचार्यात पादमाधत्ते , पादम शिष्यः स्वमेधया।

पादे सब्रह्मचारिभ्यम, पादम काल क्रमणेच.

एक विद्यार्थी आपल्या जीवनात जे काही शिकतो त्यापैकी, एक चतुर्थांश तो आपल्या गुरूकडून शिकतो. दुसरा चतुर्थांश तो आपल्या परमेश्वराने दिलेल्या बुद्धिमत्तेने शिकतो. तिसरे, पादे सब्रह्म चारीभ्यम, चारातला, हा तिसरा चतुर्थांश, तो आपल्या मित्रांकडून म्हणजे संगती कडून शिकतो. आणि

शेवटचा चौथा चतुर्थाश जस जसं आयुष्य पुढे जातं तसं तसं ते आयुष्य म्हणजे त्याची कालक्रमणा त्याला शिकवत असते. यात गुरु किंवा शिक्षक आपण निवडू किंवा ठरवू शकत नाही. तसेच परमेश्वरा, मला अशी अन् चांगली बुद्धी दे, मला प्रतिभावंत कर असं जन्म देतांना, आपल्याला मागता येत नाही. आपलं आयुष्य कशी कालक्रमणा करणार आहे अन् ते आपल्या पदरी कुठले अनुभव मांडणार आहे, आपल्याला काय धडा शिकवणार आहे, हे ही आपल्याला माहित नसतं. पण तिसरा भाग म्हणजे 'पादम ब्रह्मचारीभ्यम' हा मित्रांकडून शिकण्याचा, संगती मधून शिकण्याचा जो भाग आहे तो बऱ्याच अंशी आपल्या हातात असतो. कारण मित्र आणि संगत आपण निवडतो. गेली पन्नास वर्ष मी विद्यार्थ्यांशी निगडित आहे, त्यांना जवळून पाहतो आहे. त्यामुळे अशी अनेक उदाहरणं मी पाहिली आहेत, मला माहित आहेत जिथे संगतीमुळे विद्यार्थ्यांचं जीवन बदलून गेलं. चांगली अभ्यासू मुलं, चांगल्या कुटुंबातली, चांगल्या वातावरणात वाढलेली मुलं केवळ संगतीमुळे बिघडलेली मी पाहीलेली आहेत. तशीच काही उनाड मुलं चांगल्या संगतीत आल्यामुळे पुढे पुढे ती खूप चांगली शिकली, चांगली झाली हे मी अनुभवलं आहे. त्यामुळे माझ्या बोलण्यात, यावर मी विस्तारानं विद्यार्थ्यांना सांगत असतो. अशा बऱ्याच केसेस मी स्वतः हॅडल केल्या आहेत.

आणखी जास्त विस्तारात न जाता मी परत एकदा म्हणेन की कौटुंबिक व्यवस्थेचा, वातावरणाचा तरुणांच्या जडण घडणीवर, विचार प्रक्रियेवर, वागणुकीवर अन् परिणामी त्यांच्या नैराश्य येण्या न येण्यावर निश्चितच प्रभाव

पडतो. म्हणून सगळ्या कुटुंबियांनी वर उल्लेखलेल्या बाबींवर गांभिर्यानिं विचार केला पाहिजे. असं म्हणतात की ‘ Prevention is the best cure. You have to lead by example. त्यामुळेच संस्कारांचं महत्व फार आहे. ते पुढे येणाऱ्या मनोदुर्बल्याला वेळीच आळा घालू शकतात. त्या दुर्बल चक्रात गेल्यानंतर, भरकटल्या नंतर त्यातून बाहेर पडणं हे अशक्य नसलं, तरी कठीण असतं.

दुसरा म्हणजे सामाजिक घटक. घराबाहेर, युवकांना शिकवणारा, त्यांच्यावर प्रभाव पडणारा, समाज हा मोठा घटक आहे. समाज सुदृढ असेल तर सुदृढ तरुण पिढी तयार होते. आपण आताच्या आपल्या सामाजिक वातावरणाचं, परिस्थितीचं अवलोकन केलं तर आपल्याला त्यात अनेक उणिवा दिसतील. आता हेच पहा. समाजाचं एकसंधीकरण होण्या ऐवजी दिवसेंदिवस आपल्या समाजाचं विघटन होत चालल्याचं आपण पाहतो आहे. मी आता 80 वर्षांचा होत आलो. मी माझ्या स्वतःच्या शालेय अन् महाविद्यालयीन जीवनाकडे वळून पाहिलं तर मला आठवतं, माझ्या जवळच्या दहा पंधरा मित्रांच्या ग्रुप मध्ये, कोण कोणत्या जातीचा आहे, धर्माचा आहे हा कधी विषयच नसायचा. हा मराठा आहे, ब्राम्हण आहे, कुणबी आहे, तेली आहे, मारवाडी आहे, महार आहे की मुसलमान आहे असं कधीच बोललं, ऐकलं जात नव्हतं. आम्ही सगळे एकमेकांच्या घरी जायचो. बरोबर बसून जेवायचो. मी मारवाडी आहे. पण माझ्या अत्यंत जवळच्या मित्रांमध्ये मराठा, ब्राम्हण, महार, माळी, कुणबी, मुसलमान असे सर्वच होते.

अजूनही आहेत. अजूनही ह्या वयातही आमची मैत्री टिकून आहे. आम्ही 15-15 मिनिटं अजूनही फोनवर बोलतो. खरं म्हणजे ह्या वयातला आमचा तो सर्वात मोठा आधार अन् विरंगुळा आहे. आमच्या जातीनं आमची घनिष्टता कधीच कमी केली नाही. अशा काही जाती आहेत, हे आमच्या गावीही नसायचं. आता वर नमूद केलेल्या प्रत्येक जातीचं वेगळं मंडळ आहे. महात्मा गांधी, लोकमान्य टिळक, बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले अशा थोर राष्ट्रभक्तांच्याही वाटण्या झाल्या आहेत. (जणू काही ही मंडळ नसती तर ह्या महापुरुषांच्या आठवणी राहिल्या नसत्या किंवा त्यांच्या महान देशभक्तीचा आपल्याला विसर पडला असतता. ?). समजाच्या ह्या विघटनामुळे माणूस माणसापासून किती दूरावतो आहे, युवकांवर त्याचा काय परिणाम होतो आहे, ह्याचा गांभिर्यानं विचार करण ही काळाची गरज आहे.

दुसरं म्हणजे नीति मुल्यांचं दिवसेंदिवस होत असलेलं अवमूल्यन-डिग्रेडेशन. लाचलुचपत, बनवाबनवी, खोटंनाटं ई., इतकं वाढलं आहे की Perhaps it has become a way of life. इतकं ते अंगवळणी पडलं आहे. हे असंच करावं लागतं असं तरुणांना वाटायला लागलं आहे. मी इंजीनियरिंग च्या विद्यार्थ्यांना संबोधतांना बऱ्याच वेळा आणि बऱ्याच ठिकाणी बोललो आहे की, ‘ I know that there is considerable degradation of values. Rampant corruption is going on all around. Many a times more deserving young students are deprived of their chances and opportunities because of undue

recommendations and interventions. Young generation is confused and is not able to identify what is wrong and what is right. तुम्ही इतके दुर्दैवी आहात की ज्यावर डोकं ठेवावं असे पाय तुम्हाला सहजा सहजी सापडत नाहीत. ते तुम्हाला शोधावे लागतात. पण मी पुढे त्यांना सांगतो की Still don't lose your heart. Our mythological base, our history and heritage are so strongly founded that such temporary phases of degradation will never be able to shake their roots. So please believe in the value system. Believe in those 40% people who still have shoulders strong enough to carry the burden of this degrading system. As long as they are there, the turn around will definitely take place.

At least 'you' don't be a party to this degradation. That also will be your big contribution. ह्या गढूळ झालेल्या पाण्यात मातीचं आणखी एक ढेंकूळ फेकून 'तुम्ही' त्याला जास्त गढूळ करू नका. हे ही खूप होईल.

Electronic media such as T.V., Face Book, WhatsApp ई. चे जेवढे फायदे आहेत त्यापेक्षा जास्त दुष्परिणाम आपल्याला भोगावे लागत आहे. समाजात खोट्यानाट्या अफवा पसरवण्यात, वाईट गोष्टींचा प्रचार करण्यात ह्या माध्यमांचा मोठा भाग आहे. तरुण वर्गावर ह्यांचे अनेक वाईट परिणाम होतात आहे. ह्यावर पुढे थोडं विस्तारानं लिहतो.

ढासळलेल्या राजकारणाच्या परिस्थितीचे परिणाम ही युवकांवर होतात. सर्व काही तत्वहीन आहे असं त्यांना वाटायला लागलं आहे. ह्या अशा राजकीय अवस्थेला पाहून, त्यावरच्या रोजच्या बातम्या ऐकून, वाचून तरुणच नाही तर सर्व साधारण जाणता माणूसही संभ्रमात पडतो. असं वाटतं की ह्या राजकरणी मंडळीचा जास्त वेळ, आपापसातल्या भांडणात, निंदा नालस्ती करण्यात, आरोप प्रत्यारोप करण्यात, आपली खुर्ची टिकविण्याच्या लटपटी करण्यात जातो. हे लोक देश आणि समाजाच्या समस्यांवर कधी आणि किती काम करत असतील ? हे सगळं पाहून युवा पिढी दिशाहीन होते. वर तर वर, ही मंडळी बऱ्याच वेळा तरुणांना मिसगाईड करून आपल्या स्वार्थासाठी त्यांचा उपयोग करून घेतात. मी कुठल्याही पक्षाचा नाही. आयुष्यात मी चार पक्षांना अन् एक वेळ तर अपक्षाला मतदान केलेला मी माणूस आहे ह्यावरून हे स्पष्ट व्हावं. त्यामुळे समाजाची ही सद्य स्थिती युवकांवर परिणाम करणारा महत्वाचा घटक ठरते.

२ शिक्षण आणि शिक्षक

शैक्षणिक घटका बदल तर मी तासंतास बोलू शकतो, कारण माझं सगळं आयुष्यच त्यात गेलं. माझ्या 54 वर्षांच्या शैक्षणिक कारकिर्दीत, (मी 1 जुलै 1966 ला वर्गात शिकवायला सुरवात केली अन् 5 मार्च 2020 ला माझा शेवटचा क्लास घेऊन श्री संत गजानन महाराज अभियांत्रिकी महाविद्यालय, शेगाव च्या फायनल ईअर मेकॅनिकल च्या वर्गातून बाहेर पडलो.) मी शब्दार्थानं, तीन पिढ्यांना, म्हणजे एक मुलगी, तिचे वडील आणि तिच्या आजोबांना वर्गात शिकवलं आहे. मी प्राथमिक शाळेचा विद्यार्थी होतो तेव्हापासून आज पर्यंत शिक्षण क्षेत्रातली अनेक स्थित्यंतरे मी पहिली आहेत. त्यातल्या, संबंधित लेखाशी निगडीत असलेल्या बाबींवरच मी लिहणार आहे. हे सर्व करतांना मी कुठल्याही पिढी-पिढी मध्ये कोणत्याही प्रकारची तुलना करत नाही आहे हे प्रामाणिकपणे आधीच सांगतो. ‘ आमच्या वेळी असं होतं ‘, ‘ आम्ही कधी असं केलं नाही ‘, ‘ आम्ही कधी असं पाहिलं नाही ‘ ही माझी भाषा नाही. फक्त काय बदल जाणवतो अन् त्याचे परिणाम काय होतात आहे ह्या बदल मी लिहणार आहे. मला माहीत आहे की प्रत्येक पिढीचे आपले वेगळे संदर्भ असतात. आपले कॉन्टेक्ट वेगळे असतात. सभोवतालचं वातावरण वेगळं असतं. म्हणून ह्या बाबींमुळे होणारे बदल अपरिहार्य आहेत. पण जी शाश्वत मूल्यं (Values) आहेत, ती माझ्या आधीच्या पिढीची जी

होती तीच माझ्या पिढीची होती अन् तीच नंतरच्या पिढीची ही आहेत, हे निर्विवाद आहे. “ आपण खोटं बोलू नये. चोरी करू नये. मोठ्यांचा आदर करावा. दुर्व्यसनी होवू नये. आपला अभ्यास नीट मन लावून करावा. दिलेलं काम जबाबदारीनं अन् चांगल्या रीतीनी करावं. अशी ही मूल्यं, पिढ्यांपिढ्या तीच राहणार., ह्यात दुमत होवूच शकत नाही. आता आमच्या शिक्षणाचं च घ्या. अगदी पहिलीच्या शिक्षकाला जे लागू होतं ते सर्व, अगदी स्नातकोत्तर शिक्षकालाही लागू होतं. अन् ते शिक्षकांच्या सर्वच पिढ्यांना लागू पडतं. उदाहरणार्थ- शिक्षकानं नियमित असावं., वेळच्या वेळी तासाला यावं, पूर्ण तास घ्यावा, जे वर्गात शिकवायचं त्याचा नीट अभ्यास करून, आखणी करून वर्गात यावं, विद्यार्थ्यांना समजेल, त्यांना विषयाची गोडी लागेल अशा पध्दतीनं शिकवावं. सर्वांना ऐकायला येईल अशा रितीनं बोलावं. प्रश्न विचारला तर त्याचं उत्तर द्यायला विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहित करावं. उगाच हिणवून निरूत्साही करू नये. स्वतः चांगली पुस्तकं वाचावी. त्याची माहिती वेळोवेळी विद्यार्थ्यांना द्यावी, ईत्यादी गोष्टी सर्वांनाच लागू पडतात. अगदी श्रीराम, कृष्ण ह्यांच्या गुरुंपासून तर आजच्या शिक्षकांपर्यंत. मग काळ किती ही बदलला, संदर्भ किती ही बदलले, वातावरण किती ही बदललं तरी ह्यात बदल होवूच शकत नाही.

केवळ वर्गा पुरतं अन् विषया पुरतंच शिक्षकाचं काम मर्यादित असू शकत नाही. विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास व्हावा म्हणून जे जे आवश्यक आहे ते ते सर्व विद्यार्थ्यां पर्यन्त पोहचवणे, त्यांचं व्यक्तिमत्व घडवणं, त्यांना योग्य दिशा

देण, त्यांचं चारित्र्य घडवणं हे सर्व शिक्षकानं केलं पाहिजे. चांगले आदर्श विद्यार्थ्यां समोर ठेवले पाहिजे. राम, कृष्णा च्या गुरुपासून तर पुढे शिक्षकांच्या, गुरूंच्या अनेक पिढ्या हे करत आल्या आहेत. गरीब-श्रीमंत, सर्व जातीचे सहपाठी ह्यांनी मित्रत्वाच्या भावनेनं राहिलं पाहिजे. नियमितपणा, कुठलं ही काम हलकं नं समजता दिलेलं काम करण, ह्या सर्व गोष्टी शाळा कॉलेजात शिकवल्या गेल्या पाहिजे. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी म्हणजे ज्याला आपण आज Total personality development (which includes communication skills, group discussion skills, human relations, language) म्हणतो, त्या साठी विद्यार्थ्यांना बाहेर क्लासेस लावण्याची गरज पडू नये. मी तर म्हणेन की हल्ली ट्यूशन क्लासेस जी दुकानं उघडून, मोठ्या प्रमाणात शिक्षणाचा व्यापार झाला आहे तो मुळात होऊच न देण्या इतपत चांगलं वर्गात शिकवलं गेलं पाहिजे. काही वर्षांपूर्वी ट्यूशन लावण हा कमीपणा समजला जायचा. ट्यूशनला जाणारे चोरून, लपत छपत ट्यूशनला जायचे. दुर्दैवानं आज शाळा कॉलेजात ह्याच्या उलट चित्र दिसतं. वर्ग बरोबर होत नाही. वर्गात बरोबर शिकवलं जात नाही. ह्या उलट जे वर्गात शिकवायला हवं होतं ते न करता अनेक शिक्षक घरी त्याच्या शिकवण्या घेतात. नोट्स काढून, त्या टाईप किंवा झेरॉक्स करून (रेडिमेड) ,विद्यार्थ्यांना शिकवणीत देतात किंवा विकतात. खरं म्हणजे शिक्षकाकडून विषय शिकून आपल्याला समजलं असेल त्याप्रमाणे विद्यार्थ्यांनी स्वतःच्या नोट्स तयार केल्या पाहिजेत. काही, नाही समजलं तर परत शिक्षकाला विचारलं पाहिजे

किंवा दुसऱ्या चांगल्या पुस्तकातून पाहिलं पाहिजे. असं काहीच होत नाही. ज्यांना आर्थिक दृष्ट्या परवडत नाही अशा पालकांनाही मग खूप अडचणीतून जावून, सर्कस करून ह्या शिकवण्या लावाव्या लागतात, नोट्स विकत घ्याव्या लागतात. परिणामी, अशा व्यापारीकरणानं अन् शिक्षकाच्या वाढत्या इंडिफरंसमुळे, शिक्षकांबद्दलचं प्रेम, जवळीक, आदर कमी व्हायला लागला आहे. दुरावा वाढतो आहे. समजातही शिक्षकाच्या प्रतिमेला धक्का बसतो आहे. त्यामुळे, जो सन्मान शिक्षकाला मिळायला हवा तो मिळत नाही असं आढळून येतं. परवा 9 मार्चच्या दैनिक हिंदुस्थान मध्ये डॉ. अनंत मराठे ह्यांचं “नॅक बंधन आणि अध्यक्षांचा बाणेदार राजीनामा “ हे अतिशय सुंदर लिहलेलं विशेष संपादकीय प्रकाशित झालं आहे. त्यात त्यांनी लिहलं आहे “ अनुदानित महाविद्यालयाची भरती प्रक्रिया कोटीच्या कोटी उड्डाणे घेऊ लागली आहे. ‘नोकरी’ विकत मिळावयास लागल्याने ‘मालक’ शिक्षकांना ‘शिकवणे’ ही गुलामगिरी वाटू लागली आहे. डी.ए. वाढ, पाचवा, सहावा, सातवा अशा चढत्या क्रमाच्या वेतन आयोगाची शिडी चढण्यातच धन्यता वाटू लागली आहे. “ शेवटी आपली व्यथा व्यक्त करतांना त्यांनी लिहलय ‘ या चक्रव्यूहात विद्यार्थ्यांचा अभिमन्यू होवू नये, ही अपेक्षा.’ अशीच व्यथा आणि तळमळ व्यक्त करणारा आणखी एक लेख परवा 11 मार्च ला दैनिक लोकमत मध्ये प्रकाशित झाला आहे. “ शिक्षकच जर भ्रष्ट असतील तर देश आतून पोखरला जाणारच” हा लेख नाशिकच्या के.के.वाघ

अभियांत्रिकी शिक्षण व संशोधन संस्था मधील अधिष्ठाता डॉ. सुनील कुटे ह्यांनी लिहला आहे. डॉ. कुटेंनी लिहलंय की “ सुरवातीलाच हे नमूद करतो की ह्या देशात व्यवसायावर (Profession) प्रेम आणि निष्ठा असलेले ज्ञानी व व्यासंगी शिक्षक तसेच चांगली धेय्ये व उद्दिष्टे समोर ठेवून प्रामाणिकपणे काम करणाऱ्या संस्था आहेत. पण त्यांची संख्या सातत्याने कमी होत आहे.” त्यांनी पुढे म्हटलं आहे “ नॅक चे चेअरमन डॉ. पटवर्धन ह्यांच्या राजीनाम्यामुळे, शिक्षण क्षेत्रातील गैर प्रकार व भ्रष्टाचारावर अधिकृतपणे शिक्का मोर्तब झाले आहे. ह्या भ्रष्टाचारात शिक्षक सामील आहेत हे ही उघड झाले आहे. प्रमोशन मिळविण्यासाठी पैसे देवून तद्द्वन फालतू जर्नल्स मधून शोध-प्रबंध छापून आणणारे ‘ आंतर्राष्ट्रीय ‘ हे पुन्हा आपले शिक्षकच. चार ओळी धड न लिहता, बोलता येणारे पीएच.डी. चे मार्गदर्शक पुन्हा असेच शिक्षक. दिवसाला दहा पानेही न वाचणारे असे हे ज्ञानवंत, गुणवंत. “ शेवटी डॉ.कुटेंनी लिहलं आहे “ आतला आवाज, स्वतःचा स्वतःशी असलेला प्रामाणिकपणा, उत्तर दायित्व व जबाबदारीची जाणीव ह्याला शिक्षकाने सर्वोच्च महत्व दिले पाहिजे. असे शिक्षक आपल्या आय.आय.टी. त आहेत. ते ही ह्याच देशात, ह्याच समाजात राहतात. ‘ समाज बिघडला आहे. ” हे फक्त शिक्षकांचं काम आहे का ?, शिक्षक हा देखील समाजाचा घटक आहे “ असे दावे करून शिक्षकांच्या भ्रष्ट आचरणाचे समर्थन होवू शकणार नाही. हा व्यवसाय हा देशातल्या इतर व्यवसाय व धंद्या पेक्षा वेगळा आहे. “ डॉ. कुटेंनी आय.आय.टी. च्या शिक्षकांचा उल्लेख केला म्हणून त्या संदर्भात तिथल्या

एक दोन प्राध्यापकांचे माझे अनुभव थोडक्यात सांगतो. परवा 14 मार्च 2023 ला आय.आय.टी. बॉम्बे मधील माझ्या एम.टेक. आणि पीएच.डी. च्या गाइड डॉ.मिसेस पारीख हयांचं दुःखद निधन झालं. मी त्यांचा पीएच. डी. चा पहिला विद्यार्थी.(1984)। त्यांच्यासाठीची श्रध्दांजली प्रार्थना 19 मार्च ला आय.आय.टी. कॅम्पस मध्ये त्यांच्या मुला-मुलीने आयोजित केली होती. आम्ही मॅडमचे एम.टेक. आणि पीएच.डी.चे बरेच विद्यार्थी त्या प्रार्थनेला गेलो होतो. मी वर एका आदर्श शिक्षकानं कसं शिकवलं पाहिजे त्याबद्दल लिहलं आहे. ते सर्व मॅडम करायच्या. त्यांनी मला दोन विषय ही शिकवले होते. त्यामुळे वर्गातले माझे हे अनुभव आहेत. आणि माझ्या गाइड म्हणून तर मी पाच वर्ष त्यांच्या मार्गदर्शनात काम केलं. दोनच वाक्यात त्यांच्या बदल लिहायचं तर मी लिहिन की She was simply wonderful teacher and above all she was a great-great human being. She was always very friendly with her students but never compromised on the quality of work, on the quality of the writeup and presentation. मला आठवतं, बऱ्याच वेळा मी माझं लॅबोरेटरी मधलं काम संपलं की संध्याकाळच्या वेळी त्यांच्या केबिन मध्ये डिसकशनला जायचो. काही वेळा डिसकशन लांबलं की संध्याकाळचे सात साडेसात वाजायचे. मन आम्ही जायला निघालो की त्या म्हणायच्या ‘ जाजूजी , कॉफी देर हो गयी है. चलो मै मेरी गाडीसे तुमको तुम्हारे घर छोड देती हू. (मला तिथे फॅमिली क्वार्टर मिळालं होतं, त्यामुळे मी तिथे सहकुटुंब राहायचो. मॅडम माझ्या बायकोला

अन् मुलांना चांगलं ओळखायच्या) मग माझ्या घरापर्यंत आल्या की, दारातूनच ओरडायच्या “ लो भाई, प्रेम(माझ्या बायकोचं नाव), तुम्हारे मिया. इन्होने आज बहुत सर खाया है मेरा. कुछ चाय-वाय पीला दो मेरेको. “ मग आत यायच्या. माझी बायको चहा अन् काही खायला घेऊन यायची. तो पर्यन्त तिच्याशी, बोलत राहायच्या. इतके मैत्रीपूर्ण अन् जिव्हाळ्याचे संबंध असायचे त्यांचे आम्हा विद्यार्थ्यांशी. पण दुसऱ्याच दिवशी मला त्यांना माझं काही लिहलेलं (Calculations and observation or some technical writeup) त्यांना दाखवायचं असलं तर त्यांच्या रूम मध्ये जाण्यापूर्वी, त्यांचा मूड कसा आहे हे मी आधी पाय ऊंच करून व्हंटीलेटर मधून पहायचो. मग आत जाऊन त्यांना माझे कागद द्यायचो. त्या वाचायच्या अन् ते त्यांच्या मनासारखं नसलं तर अक्षरशः माझ्या अंगावर भिरकाऊन द्यायच्या अन् म्हणायच्या ‘ जाजूसोब यह क्या लिखकर लाये हो, मेरे तो कुछ पल्ले नही पड रहा. ठिकसे, दोबारा लिखकर लाओ. ‘ She never compromised on quality of work. She had a deep imprint and impact on my way of teaching and on my life too. ह्या प्रेयर मीटिंग मध्ये मला माझे दुसरे आदर्श अन् आवडते प्राध्यापक भेटले, प्रा.डॉ.सुखात्मे. त्यांना भेटून खूप आनंद झाला. जवळ जाऊन त्यांच्या पाया पडलो अन् म्हणालो “ सर तुमच्या अन् पारीख मॅडम च्या खूप आठवणी आहेत आमच्या बरोबर. ते थोडे हसले. मी पुढे म्हणालो सर ज्या दिवशी मी माझं M.Tech. Dissertation submit केलं त्या दिवशी परत जातांना मी तुम्हाला भेटायला तुमच्या चेंबर मध्ये

आलो. तुम्ही त्या वेळी विभाग प्रमुख होते. मी परवानगी घेऊन आत आलो अन् म्हणालो ‘ Sir I have submitted my M.Tech. Dissertation today. I will be leaving tomorrow. Thank you sir. You immediately said, ‘ what for ? I did not do anything for you.’ सुखात्मे सरांना मी त्यांच्या ‘what for ?’ चं उत्तर त्या वेळी देऊ शकलो नाही, अन् आता 45 वर्षांनंतर, 19 मार्च 2023 ला ही देवू शकलो नाही. पण ते उत्तर दोन्हीही वेळा माझ्या जवळ तय्यार होतं. माझं उत्तर होतं- “ Sir, you transformed my life. I was also a teacher and I learnt many things from you about as to how a teacher should be. Right in your first lecture, you declared the entire plan of teaching the 40 hours course. (how many hours preliminary Conduction and for how many hours Advanced Conduction Heat Transfer and for how many hours Radiation H.T.) You told that every Tuesday and Friday you will give us home assignment, which we had to submit on Friday and Tuesday; That, you will conduct two class test on such and such dates. That, we will have our term end examination of that subject for two and half hours. You were master of your subject and your way of teaching was wonderful. Wright after entering the class you used to clean the entire black board first. Your way of writing

on board, use of board were very neat and tidy. You used to conduct your class tests and semester end examination yourself and never sent a junior faculty to do your work. In spite of the fact that you, as a head of the department, used to be quite busy in your work, you never came a minute late to the class and never left a minute before. “ हे असे होते आय.आय.टी. चे प्राध्यापक. वर संदर्भित, डॉ.मराठे व डॉ.कुटे ह्यांचे लेख वाचून मन विषण्ण होतं. किती विदारक चित्र आहे हे. शिक्षणाच्या ह्या व्यापारीकरणामुळे शिक्षकाच्या ह्या ढासळत चाललेल्या प्रतेमेची कारण शोधतांना बरेच वेळा वाटतं, विलियम वर्डस्वर्थ ने म्हटल्या प्रमाणे What man has made of man अशी अवस्था शिक्षकांनीच तर स्वतःची करून घेतली नसावी ?. अर्थात ह्याला अपवाद नाही असं नाही. वर म्हटल्या प्रमाणे, आज ही चांगले, तळमळीनं शिकवणारे, चांगले विद्यार्थी घडविणारे शिक्षक आहेत. आदरणीय शिक्षक आहेत. पण त्यांची संख्या कमी होत चालली आहे असं दुर्दैवानं परत एकदा म्हणावं लागतं.

आपले विषय तर चांगल्या प्रकारे शिक्षकांनी नियमितपणे शिकवलेच पाहिजेत. पण त्याही पुढे जाऊन, आपल्या विषयात आज काय नवीन चाललं आहे, आजच्या संदर्भात आपला विषय कसा शिकवला पाहिजे ह्याविषयी शिक्षकानं जागृत राहिलं पाहिजे, नियमित ग्रंथालयात जाऊन नवीन पुस्तकं, शोधप्रबंध शोधले पाहिजे, वाचले पाहिजे. अन् विद्यार्थ्यांपर्यंत ते पोहचवले

पाहिजेत. These are the days of fast change. The pace of change is very rapid. It is said that—' In the days of fast change, it is the learners who inherit the future. Learned find themselves equipped to live in the world which no longer exists. '

एकूणच आपण हे सर्व करतो आहे का, आपल्या पेशाला न्याय देतो आहे का, ह्याचा गांभिर्यानिं विचार करुन हयासाठी आत्मपरीक्षण झालं पाहिजे असं मला प्रामाणिकपणे वाटतं. कोणावरही टीका करण्यासाठी किंवा कोणालाही दुखावण्यासाठी मी हे लिहलं नाही. आयुष्यभर ज्या विद्यार्थ्यांमध्ये मी जगलो त्यांच्या हितासाठी माझी ही नम्र तळमळ आहे. The stakes on the head of a teacher are very high. नागपूर च्या रायसोनी इंजीनीरिंग कॉलेज चा प्राचार्य असतांना, सप्टेंबर 2004 च्या आमच्या शिक्षक दिनाच्या कार्यक्रमात मी माझी एक कविता वाचली होती. ती परत इथे देणे अप्रस्तुत होणार नाही. त्या कवितेत शिक्षकाविषयी माझ्या काय भावना आहेत त्या मी व्यक्त केल्या आहेत.

“ हे गुरुवर्या “

कठीण कातळाला कोरून सुंदर मूर्ती घडविणाऱ्या

मूर्तिकारापेक्षा तू श्रेष्ठ आहेस.

कारण तो तर अमूर्ताला रूप देतो. पण तू तर मूर्त रूपात जीव ओततो.

निर्जीव कातळाला छन्निच्या घावाचं काय ?

त्याला जसा आकार द्यावा तसा तो निमूटपणे घेतो.

चुपचाप. हू का चू न करता.

न हलता न बोलता.

सजीवाला आकार देणं तितकं सोपं नसतं.

मनाला दुखवणारा हलकासा शब्दही त्याला विव्हल करतो.

म्हणून शब्दाच्या हातोडीनं, भावनांच्या छन्निनं,

इतक्या हळुवारपणे कोरावी लागतात मनं,

की वेदनेला स्पर्श होता कामा नये.

हे सतीचे वाण आहे.

मनाची जडण घडण तर करता आली पाहिजे.

पण मनाला न दुखावता, त्याला तडा न देता.

एखाद्या मूर्तिकाराच्या अथक प्रयत्नानं, कौशल्यानं

एखादी मूर्ती आकार घेते. साकार होते.

पण तू तर आकार देतो ह्या शिल्पकारांनाच,

ज्यांना घडवायचा आहे उद्याचा भारत.

तुला रुजवायची आहेत त्यांच्या मनात न भंगणारी स्वप्न,

तुला प्रज्वलित करायच्या आहेत न विझणाऱ्या ज्योती. न विझणाऱ्या

मशाली.

अनंत अनादि काळापासून तू हेच करत आला आहेस,

अनंत अनादि काळापर्यंत तुला हेच करायचं आहे.

सभोवतालचा समाज त्याची नोंद घेतो आहे की नाही

याची खंत न बाळगता.

सूर्याचं प्रखर ऊन आपल्या अंगावर घेऊन,

आसऱ्याला येणाऱ्या वाटसरूला सावली देणाऱ्या वृक्षासारखं,

स्वतः गढूळ झाल्याच्या यातना भोगून दुसऱ्यांची पापं धुणाऱ्या गंगे सारखं.

हे शिक्षका, हे तुझे व्रत आहे. हे तुझं वैकल्य आहे. हा तुझा धर्म आहे.

हे तुझ्या जीवनाचं मर्म आहे.

हे ब्रीद जोपर्यंत तू आपल्या हृदयाशी कवटाळून ठेवशील,

तोपर्यंत सर्व चराचर तुला पूजनीयच मानतील.

मग काळ किती ही बदलू दे.

हे गुरुवर्या, हे शिल्पकारा,

तुला माझा शतशः प्रणाम

आर्थिक व्यवस्थेचा परिणाम पाहतांना, मला असं वाटतं की ‘ आर्थिक व्यवस्था हा फार व्यापक विषय आहे. पण कोणत्याही संदर्भात तिच्या विषयी बोलायचं झाल्यास एवढं मात्र निश्चित म्हणता येईल की ती सुदृढ हवी. आणि दुर्दैवानं आपली ती, हवी तेवढी सुदृढ नाही. गेल्या काही वर्षांच्या आपल्या आर्थिक व्यवस्थेकडे पाहिलं तर आपल्या लक्षात येईल की जो मध्यम वर्ग आहे (Middle class) त्याला सर्वात मोठी झळ बसली आहे. श्रीमंत अधिक श्रीमंत होत आहेत. काही मिडल क्लास ही वर सरकला आहे. पण ह्या मिडल क्लास चा मोठा हिस्सा लोअर मिडल होतो आहे. हया करोंनामुळे, ‘ऑन लाइन परचेसिंग’ च्या वाढत्या ट्रेंड मुळे छोट्या छोट्या दुकानदारांची कमाई कमी झाली आहे. जे छोटे व्यवसाय करणारे आहेत, छोटे उद्योग करणारे आहेत त्यांच्या मिळकतीवर परिणाम झाला आहे. त्यामुळे ह्या बऱ्याचशा खाजगी संस्थांमध्ये काम करणाऱ्या लोकांचे पगार ही कमी होत आहे. पाच

वर्षापूर्वी सहा हजार पगार मिळणाऱ्याला आता चार-पाच हजारावर काम करावं लागत आहे. अशा ह्या परिस्थितीत सर्वसाधारण माणसाला दोन्ही तोंडं मिळवतांना खूप सर्कस करावी लागते. कुटुंबाचा रोजचा खर्च भागवणे, मुलांचं शिक्षण करणे, हे सगळं करतांना त्यांची फार ओढाताण होते. ह्या सगळ्या ओढाताणीचा परिणाम तरुणांवर होतो. काही वेळा तर आपल्या वडीलांची कमाई पुरेशी नाही किंवा त्यांना कमी पगार मिळतो, किंवा त्यांच्या हाताशी काम नाही हे पाहूनही ते विचलित होतात, निराश होतात.

दुसरं म्हणजे अशा गरीब किंवा अति साधारण परिस्थितीतिल शाळा कॉलेज मधील मुलांना आजूबाजूला असं दिसतं की एका विशिष्ट वर्गाला अगदी पाटी पुस्तकांपासून तर त्यांची शिक्षण फी, होस्टेलचा राहण्या खाण्याचा खर्च हे सर्व मोफत मिळतं. पण जे ह्या वर्गात मोडत नाहीत पण ज्यांची परिस्थिती ही त्यांना अशा मदतीस पात्र ठरविते, अशांना असा काहीच आधार मिळतं नाही. अन् मग हा असमतोल, ही डिसप्यारीटी त्यांना अस्वस्थ करते. निराश करते. अशांची आर्थिक परिस्थिती बघून त्यांना मदतीचा हात मिळाला पाहिजे. अर्थात अशा मदत मिळणाऱ्या विद्यार्थ्यांची प्रगती कशी आहे ह्याचं नियमित मूल्यमापन झालं पाहिजे. Unemployment, त्यात वर करप्शन, वशिलेबाजी, हे आर्थिक व्यवस्थेला कमजोर करणारे, युवकांमध्ये नैराश्य आणणारे उपग्रहच आहेत.

३ विद्यार्थी मित्रांनो-तुमच्यासाठी सर्वकाही

युवकांमध्ये नैराश्य आणणाऱ्या ह्या काही घटकांच थोडक्यात अर्नॅलिसिस करण्याचा मी प्रयत्न केला आहे. आता जो घटक अफेक्टेड आहे, म्हणजे युवक, तरुण, विद्यार्थी ह्यांना संबोधून थोडं लिहतो आहे. आज ही जगभर भारतीय विद्यार्थ्यांनी सर्वच महत्वाच्या क्षेत्रात वर्चस्व कमावून आपलं आणि आपल्या देशाचं नाव उज्वल केलं आहे. आय.टी. इंडस्ट्री, मॅन्युफॅक्चरिंग इंडस्ट्री, सर्विस इंडस्ट्री, बँकिंग, मेडिकल ते राजकारण अशा सर्वच क्षेत्रात भारतीय तरुण, भारतीय माणसं जग भर उच्च पदांवर आहेत. तरी पण सर्व साधारण आणि बहुसंख्य विद्यार्थ्यांबद्दल लिहायचं म्हटल्यावर बरंचं लिहण्या सारखं आहे. माझ्या सुदैवानं माझ्या 79 वर्षांच्या आयुष्यात, विद्यार्थ्यांना संबोधण्याचे, त्यांच्याशी संवाद साधण्याचे अनेक प्रसंग, अनेक ठिकाणी माझ्यावर आले. आमच्या इंजीनियरिंग च्या विद्यार्थ्यांना संबोधतांना, त्यांच्याशी संवाद करतांना मी जे सांगत, बोलत आलो आहे, बाय अँड लार्ज, सर्वच तरुणांना, विद्यार्थ्यांना ते लागू पडतं. त्यातलाच काही भाग मी इथे लिहणार आहे. साधारणतः आठव्या वर्गापासून ते स्नातकोत्तर विद्यार्थ्यांना थोड्या फार फरकानं ते लागू पडेल. पण हे करतांना मी प्रामाणिकपणे सांगतो की मला कोणावरही कुठलीही टीका करायची नाही. उपदेश करायचा नाही, मला जे दिसतं त्याचे परिणाम, त्यावर मला सुचत असलेले उपाय ह्याची मी

चर्चा करणार आहे. क्वचित, माझे अनुभव शेअर करणार आहे. पण हे करतांना मी माझ्या पिढीची, माझ्या मुली-मुलाच्या पिढीची (मुलगी-50 वर्ष, अन् मुलगा-45 वर्ष) किंवा नंतरची म्हणजे माझ्या नातवांच्या पिढीची तुलना करणार नाही आहे. त्याचं कारण मी माझ्या आधीच्या लिखाणात दिलंच आहे. प्रत्येक पिढीचं आपलं विश्व असतं. आपले संदर्भ असतात.

मुलगा किंवा मुलगी आठवीत असतांनाच आई-वडलांना दहावी-बारावीचे वेद लागतात. आपली मुलं, जी शाळा नियमित भरते, जिथे नियमित अन् चांगलं शिकवलं जातं अशा शाळेत गेली पाहिजे ही पालकांची इच्छा अन् धडपड असते. एकदा हा प्रवेश मिळाला की दहावीचा अभ्यास चांगला करून उत्तम मार्क्स मिळवून पुढे बारावीत ही मुलांचा निकाल चांगला लागावा, अशी पालकांची तळमळ असते. त्यासाठी ते आपल्या परीनं मुलांना पुस्तकं घेऊन देतात. आपली आर्थिक परिस्थिती साधारण असली अन् आपल्याला झेपत नसलं तरी अडीअडचणी भोगून बरेच पालक आपल्या मुला-मुलीला ट्यूशन चे क्लासेस लावून देतात. हे सर्व करण्यामागे, आपल्या मुलांना पुढे चांगल्या कोर्स ला म्हणजे जो केल्यानंतर लवकर नोकरी मिळेल, किंवा छोटा-मोठा उद्योग करून आपल्या पायावर उभं राहता येईल अशा शाखेत अन् तो ही चांगल्या महाविद्यालयात प्रवेश मिळावा ही त्यांची आंतरिक इच्छा असते. मित्रांनो, पुढे तुम्ही हे महाविद्यालयीन शिक्षण यशस्वीरीत्या पूर्ण करावं अशी पालकांची अपेक्षा असेल तर त्यांचं कुठे चुकतं? आपल्या सर्व प्राथमिकता, Priorities, बाजूला सारून, बरेच वेळा आपल्या आवडी-निवडींना,

करमणुकीला आळा घालून, रात्रंदिवस कष्ट करून आपले आई-वडील आपल्याला पायावर उभं करण्यासाठी त्यांचं अर्ध अधिक आयुष्य वेचतात. त्यांच्यावतीनं मी तुम्हाला खात्रीनं सांगतो की हे सर्व करून ही, पुढे तुम्ही 100 रुपये महिन्याची ही मदत त्यांना करावी अशी त्यांची अपेक्षा नसते. तुम्ही आपल्या पायावर उभं राहावं, तुम्ही चांगल्या मुला/मुलीशी लग्न करावं अन् सुखात आपला संसार करावा, एवढीच त्यांची अपेक्षा असते. (bare minimum expectation) त्याच्या बदल्यात त्यांना स्वतःसाठी तुमच्याकडून काही ही नको असतं. त्यांना आपलं जीवन कसं जगायचं हे माहित असतं. जे परिश्रम तुम्हाला करायचे आहेत ते तुम्हाला तुमच्याच साठी, तुमच्या चांगल्या भविष्य साठी करायचे आहेत. आईबापा साठी नाही. अशावेळी, जर आपल्या मुला-मुलीचं अभ्यासाकडे नीट लक्ष नाही, ते नियमित नाही, त्यांचे प्रयत्न कमी पडतात आहे, असं पालकांच्या लक्षात आलं तर मग पालक मुलांना टोकतात. वेळ प्रसंगी रागावतात, दाटतात, ह्यात त्यांचं कुठे चुकतं? त्यांचं असं करण अनाठायी नसतं, आपल्या भल्यासाठीच ते हे करत आहे याची मुलांनी जाणीव ठेवली पाहिजे. कोणत्याच आई-वडलांना आपल्या मुलांचं वाईट व्हावं असं वाटत नसतं. त्यांची सारी तळमळ ही आपल्याच साठी आहे ह्याची मुलांनी जाण ठेवली पाहिजे. नवव्या वर्गापासून महाविद्यालयीन शिक्षणापर्यंत तुम्ही जाणत्या वयात असता. तुम्हाला स्वतःलाच हे समजलं पाहिजे. त्यामुळे आई-वडलांना दुरुत्तरं करून त्यांना आणखी कष्टी करू नये.

नववी पासून तर तुमचं शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत तुमचं कमीत कमी 70% फोकस, आपले वर्ग चांगले करण्यावर, आपला अभ्यास नियमित अन् एकाग्र चित्तानं करण्यावर, आपला सर्वांगीण विकास करण्यावर असला पाहिजे. मग तुमचा आत्मविश्वास वाढतो. यश डोळ्यासमोर दिसायला लागतं. अन् मग तुमची चिडचिड होणार नाही, तुम्हाला नैराश्य येणार नाही. कधी आपले प्रयत्न थोडे कमी पडतात आणि हवं तंसं यश आपल्याला मिळत नाही. असं झालं तर खचून जायचं नाही. ताकदीनं उठावं अन् परत पूर्वी पेक्षा जास्त प्रयत्न करावेत. यश नक्कीच मिळेल. बरेच वेळा काही करणांमुळे आपले मित्र आपल्या पुढे जातात. आपण मागे राहतो. याचा अर्थ आपले प्रयत्न कमी पडले किंवा देवानं आपल्याला त्यांच्यापेक्षा थोडी कमी बुध्दी दिली आहे. (less God gifted intelligence). पण म्हणून खचून जायचं नाही. मी आता पर्यंत माझ्या असंख्य विद्यार्थ्यांना हेच संगत आलो आहे की, My equation of life is very simple. My equation is, if X can do it, Y can always do it. Perhaps Y will have to put little more efforts. Will have to devote a little more time. Which is in your hands. You can always do it, अशा थोड्याच गोष्टी आहेत ज्या देवानं फक्त काही मोजक्या लोकांना दिल्या आहेत. जसं लता मंगेशकर; त्या माणूस रूपात मा शारदेचा अवतार होत्या/आहेत. त्यामुळे प्रत्येक मुलगी, प्रत्येक गायिका लता मंगेशकर होवू शकत नाही. पण त्यांच्या इतकं चांगलं

गाण्यासाठी, प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली जावू शकते. तसा रियाज केला जावू शकतो.

अभ्यासासाठी मी आमच्या इंजीनियरिंग च्या विद्यार्थ्यांना नेहमी त्यांच्या दिवसाच्या 24 तासांची विभागणी/मांडणी सांगत आलो आहे. ती जवळ जवळ सर्वच शाखेच्या विद्यार्थ्यांना लागू पडेल. ती जर पहिल्या दिवसापासून परीक्षा होईपर्यंत पाळली तर तुम्हाला खात्रीनं कमीत कमी प्रथम श्रेणीत पास होता येईल. ह्या 24 तासांपैकी सकाळी 10 ते संध्याकाळी 6 हे आठ तास तुमच्या शाळा-कॉलेज साठी. घरी चहा पाणी, आंघोळ, दोन्ही वेळचं जेवण ह्यासाठी तीन तास. तुमची झोप अघळ-पघळ 7 तास. हे सर्व मिळून झाले 18 तास. आता शिल्लक असलेल्या 6 तासांपैकी मी फक्त तुमचे 4 तास अभ्यासासाठी मागतो. त्यात तुम्ही दोन-अडीच तास रोज जे वर्गात शिकवलं त्याचा अभ्यास करायचा. अन् दीडएक तास तुम्ही आपल्या प्रात्यक्षिकाचे जरनल्स लिहणं, असाइनमेंट्स करण, submission चं काम करण, हे करा. उरलेले रोजचे दोन तास अन् शनिवार-रविवाराला ज्यादाचे आणखी तीन-तीन तास हे तुमचे. खेळ, करमणूक ई. सठी. हे वर्षभर करा. वर्षात कुठे कमी अधिक झालं तर, म्हणजे आजार, सहली, लग्न, बर्थडेज ह्यात वेळ गेला तर वर्षाच्या शनिवार-रविवार अन् इतर सुट्ट्यांच्या दिवशी तो भरून काढायचा. हे असं मी आणि माझ्या अनेक मित्रांनी, क्लासमेट्स नी केलं आहे. परत मी स्वतः काय केलं ते प्रामाणिकपणे व थोडक्यात सांगतो. कोणी माझी तारीफ करावी म्हणून मी हे लिहत नाही आहे असं नम्रपणे सांगतो. मी एका लहान

खेड्यातला, एका अतिशय साधारण परिस्थिती असलेल्या शेतकऱ्याचा मुलगा आहे. माझ्या गावात चवथी पर्यंतच शाळा होती. चवथी च्या परीक्षेत आमच्या 4-5 खेड्यांच्या केंद्रातून मी पहिला आलो. पुढे शिकायची खूप तगमग होती. पण माझा मोठा भाऊ (डॉ.एस.एन.जाजू, माजी प्राचार्य वि.म.वि. अमरावती) जो माझ्यापेक्षा चार वर्ष पुढे होता, तो बुलडण्याला एका ओळखीच्या घरी राहून शाळेत शिकत होता. त्यामुळे दोन जणांचा बाहेर राहण्याचा खर्च परवडत नाही म्हणून, इच्छा असून ही माझे वडील मला पुढे शिकवायला तयार नव्हते. माझे काही वर्ग मित्र पुढे तालुक्याच्या गावी शिकायला जाणार होते. म्हणून त्या इर्षेपोटी मी जास्तच अस्वस्थ झालो होतो. सारखं रडून, हट्ट करून मी माझ्या आईला मामाच्या गावी मला पाठवायला तयार केलं. माझ्या मामांचा अन् वडलांचा अबोला होता, त्यामुळे खूप प्रयासानं आईनं त्यांना मनवलं. मामाच्या गावी सातवी पर्यंतच शाळा होती. पण निदान आता पुरता तरी प्रश्न सुटला म्हणून मी खुष झालो. चांगला अभ्यास करून उत्तम प्रकारे सातवी झालो. एव्हाना माझा भाऊ वि.म.वि.त अमरावतीला शिकायला गेला होता. परत खर्च परवडत नाही म्हणून माझं शिक्षण बंद व्हायची पाळी आली. बुलडण्याला भाऊ आमच्या ओळखीच्या एका मारवाडी ब्राम्हण बाईंच्या घरी रहायचा. या बाईंना एक मुलगा होता. माझे वडील दर दोन महिन्याला, त्या दोघांना अन् माझ्या भावाला पुरेल इतकं धान्य बुलडण्याला त्यांच्याकडे पोहचवायचे. वर त्यांना दहा-वीस रुपये द्यायचे. 'माझ्यासाठी ही, तुम्ही फक्त तेवढं च करा. माझ्या फीज अन् वहा

पुस्तकांचा खर्च मी काही काम करून कसाही भागविन' अशी मी वडलांना विनंती केली. त्यांनी मला बुलडण्याला पाठवविलं. माझे वडील माझी महिन्याची शाळेची फी-सहा रुपये, ती ही द्यायला लागले. बाकी मी माझं थोडं काम करून, मित्रांच्या जुन्या वह्यांची पानं घेऊन, काही जुनी पुस्तक सवलतीनं मित्रांकडून विकत घेऊन भागवत होतो. माझ्या सुदैवानं अन् मेहनतीनं मला हे फक्त आठव्या वर्गातच करावं लागलं. मी आठवीत तिन्ही सेक्शन मधून(अ,ब,क) तिसरा, अन् नववीच्या तीनमाही परीक्षेत पहिला आलो. त्यामुळे आमच्या शाळेच्या नियमानुसार अटी पूर्ण केल्यामुळे, मला शाळेच्या सोसायटीची दोन वर्षांसाठी 20 रुपये महिन्याची शिष्यवृत्ती- scholarship मिळाली. (त्या वेळी 20 रुपयात 2 ग्राम सोनं यायचं. अन् आज 2 ग्राम सोन्याची किंमत 12 हजार रुपये आहे. हे लक्षात घ्या.) मग मी माझी फी ही स्वतः भरायला लागलो. ती धरून माझा महिन्याचा खर्च दहा रुपये व्हायचा. उरलेल्या दहा रुपये महिन्यातून वह्या-पुस्तकाचा खर्च वगैरे आरामात व्हायचा. बुलडण्याहून माझं गाव फक्त 50 किलोमीटर आणि त्यावेळचं बस भाडं 2 रुपये असून ही मी वर्षातून फक्त दिवाळी व उन्हाळ्याच्या सुटीतच गावी जायचो. मी दहावी होणार, त्याच वर्षी भाऊ बीएस.सी. होणार होता. परत त्याचं एमएस.सी. करण ही घरच्यांची प्राथमिकता होती. परत आपल्याला कॉलेज मध्ये जाता येणार नाही हे डोळ्यासमोर दिसत होतं. पण भाऊ माझ्या पाठीशी होता. माझी शाळेतली प्रगती पाहून तो मला खूप एनकरेज करायचा. 'तू खूप चांगला अभ्यास करून जर एस.एस.सी. ला बोर्डात मेरीट मध्ये आला

तर तुला पुढे scholarship मिळू शकेल अन् तुझ्या पुढच्या शिक्षणात अडथळा येणार नाही. मेहनत कर. “ असं तो मला सारखं पत्रात लिहायचा. मग मी मेरीट हे माझं टारगेट ठरवलं. दहावीत विदर्भ बोर्डात (आताचं नागपूर + अमरावती बोर्ड) मेरीट मध्ये नववा (9 वा) आलो. अमरावतीला विदर्भ महाविद्यालयातच भाऊ नं माझी अॅडमिशन घेतली अन् तिथे मला 60 रुपये महिन्याची नॅशनल मेरीट scholaraship मिळाली. त्यावेळचा माझा महिन्याचा खर्च, कॉलेज, हॉस्टेल फिज मेसचा खर्च सर्व धरून 55 रुपये व्हायचा. पाच महिन्याचे वाचलेले 25 रुपये दिवाळी-उन्हाळी सुटीत गावी जायला यायला कामी पडायचे. पुढे इंजीनियरिंग ला प्रवेश मिळवून, घरच्यांवर बोझा न टाकता माझ्या शिष्यवृती च्या अन् भाऊ च्या मदतीनं (एव्हाना तो नोकरीला लागला होता.) इंजीनियर झालो अन् नोकरी मिळवली. मी काही खूप इंटेलिजंट विद्यार्थी नव्हतो. पण माझी स्मरणशक्ती खूप चांगली होती अन् आताही आहे. पण एक अॅव्हरेज इंटेलीजन्स असलेला, खेड्यातून आलेला अत्यंत साधारण परिस्थितीतला आणि घरचं, फार मोठं शैक्षणिक बॅकग्राऊंड नसलेला मुलगा हे करू शकतो ह्यावर तुमचा विश्वास असावा ह्यासाठी हे सर्व लिहलं. ही केवळ माझीच नाही तर अनेकांची ही कहाणी आहे. अनेक जण असेच आपल्या पायावर उभे राहिलेले आहेत. म्हणून परत एकदा लिहतो की हे तुम्ही कोणीही करू शकता. “ ईफ एक्स कॅन-----“ परिश्रम न करता उगाच हात टेकून बसले की नैराश्य येणारच. अन् मग ते आलं की माणूस चुकीच्या मार्गाला लागतो, भरकटतो, व्यसनाधीन होतो, जे करू नये, ज्याचा

इतरांना-समाजाला, त्रास होईल असे उपद्रव करायला लागतो. हे सगळं टाळणं सहज शक्य आहे. उगाच आई-वडलांना, परिस्थितीला, सामाजिक परिस्थितीला किंवा कोणालाही दोष देण्यात अर्थ नाही. पुढे तर मी नोकरी करता करता आय.आय.टी. मधून M.Tech. आणि Ph.D. झालो. तेव्हाही अनेक अडचणीना तोंड द्यावं लागलं, खूप परिश्रम करावे लागले.

आता तुमच्यासाठी च्या इतर गोष्टींविषयी थोडं. त्याही अत्यंत महत्वाच्या आहेत. सर्वात प्रथम म्हणजे ह्या वयातली संगत.

ह्या संगती बदल एक संस्कृत सुभाषित लिहून मी आधी थोडं लिहलं आहे. पण ही चांगली-वाईट संगत काय करू शकते ह्याची मी अनुभवलेली फक्त एक दोन उदाहरण थोडक्यात सांगतो. मी नागपूरच्या रायसोनी इंजिनीरिंग कॉलेज चा प्राचार्य असतांना, फेब्रुवारी च्या महिन्यात एक दिवस आमच्या फर्स्ट यिअरच्या समन्वयक म्हणजे कोऑर्डिनेटर मॅडम एका आई-वडलांना माझ्या केबिन मध्ये घेऊन आल्या. वडील व्हेटरनरी डॉक्टर होते आणि आई ही ग्रॅजुएट होती. त्यांचा मुलगा आमच्याकडे प्रथम वर्षाला होता. आमच्या पद्धतीप्रमाणे आम्ही त्यांच्या मुलाच्या गैरहजेरी व पूअर परफॉर्मन्स बदल त्यांना पत्र पाठविलं होतं. आम्ही दर दोन महिन्यांनी पत्र पाठवायचो, त्यातलं हे तिसरं पत्र होतं. ‘ हे असंच राहिलं तर तुमच्या मुलाला आम्ही एप्रिल मध्ये होणाऱ्या विद्यापीठाच्या परीक्षेला बसू देणार नाही ‘ असं आमच्या पत्रात लिहलेलं होतं. ते आत आले तसं मी त्यांना बसायला सांगून म्हणालो ‘बोला ’ . ते म्हणाले ‘ सर तुमचं पत्र पाहून आम्हाला धक्काच बसला. तुमचं हे

तिसरं पत्र असं त्यात लिहलं आहे. पण ह्या आधीची दोन पत्र आम्हाला मिळालीच नाही. आणि सर आमचा मुलगा तर रोज सकाळी नऊ वाजता कॉलेजला जातो अन् संध्याकाळी सहाला घरी येतो.” मी म्हटलं ‘ मुलगा कुठे बाहेर उभा आहे न ? त्याला आत बोलवा. ‘ मुलगा आत आला तसा मी त्याला विचारलं ‘ कॉलेज नी पाठवलेली आधीची दोन पत्र कुठे आहेत ? ‘ तो खाली मन घालून चुप होता. मी आवाज वाढवला अन् रागानं परत म्हणालो ‘ कुठे आहेत ती पत्र ? ‘ तो म्हणाला ‘ सर मीच घेतली ती पोस्टमनं कडून अन् फाडून टाकली. ‘ मी म्हणालो ‘ तू कॉलेज मध्ये अत्यंत अनियमित आहे. वर्ग केले नाहीत, प्रॅक्टिकल्स केले नाहीत. मग तू रोज घरून निघून कुठे जात होतास ?’ तो परत चुप. मी परत आवाज वाढवला. तो म्हणाला ‘ मी रोज मित्रांबरोबर स्नुंकर खेळायला जायचो. कधी सिनेमाला ज्यायचो ‘ ह्या मुलाचे आईवडील सुशिक्षित. मोठा भाऊही चांगल्या कॉलेज मध्ये सेकंड यिअरला. ह्याला बारावीत 85 टक्के मार्क्स मिळून हा आमच्याकडे इंजीनियरिंग ला आलेला. पण केवळ वाईट संगती मुळे भटकला. ट्रॅक वरून घसरला. त्याची आई रडायला लागली. वडील खिन्न होऊन बसले. त्याला मी खूप दाटलं आणि समजावलं ही. पुढचा एक-दीड महिना नियमित क्लासेस कर. रोज थोड्या जादा वेळात अन् शनिवार रविवारला येऊन, राहिलेले सर्व प्रॅक्टिकल्स व सबमिशन पूर्ण कर. तरच मी तुला परीक्षेत बसू देईन असं निक्षून सांगितलं. आमच्या मॅडमना महिन्याभरानं त्याच्या प्रगतीचा अहवाल द्यायला सांगितलं. त्या मुलानं ते सर्व मनावर घेवून सर्व व्यवस्थित केलं अन् पुढे परीक्षेतही एक-

दोन विषय सोडून बऱ्यापैकी पास झाला. थोड्याशा चुकीच्या संगतीनं ही आपलं किती मोठं नुकसान होऊ शकतं ह्याच आणखी एक उदाहरण आठवलं.

बहुदा 1992 हे वर्ष असावं. एक दिवस माझी मुलं नुकतीच शाळेतून आली होती व थोडं खाऊन पिऊन बाहेर खेळायला जाण्याच्या तयारीत होती. मी फ्रेश होऊन हॉलमध्ये येऊन बसलो, पेपर हातात घेतला सकाळचं उरलेलं वाचायला. तेवढ्यात मिसेस आमच्या दोघांचे चहाचे कप घेऊन हॉलमध्ये आली. चहा पित पित आमच्या गप्पा चालल्या होत्या. संध्याकाळ होत आली होती. तेवढ्यात घरची बेल वाजली. मी उठून दार उघडलं. समोर पाहतो तर कॉलेजचे दोन विद्यार्थी. त्यातला सीनियर माझ्या ओळखीचा होता. खरं म्हणजे तो अंतिम वर्ष सिव्हिल चा विद्यार्थी होता. पण तो कॉलेजचा कल्चरल सेक्रेटरी होता व मी सांस्कृतिक कार्यक्रमांचा प्रभारी प्राध्यापक होतो त्यामुळे त्याचा अन् माझा जवळचा संपर्क होता. मी त्याला म्हटलं 'अरे विरेंद्र तू कसा काय आणि हा दुसरा कोण तुझ्याबरोबर? बरं मग बोलू. आधी आत या. आम्ही हॉलमध्ये बसलो. विरेंद्र म्हणाला सर हा अमोल तांबे..(ही दोन्ही नावं मी बदललेली आहेत) हा सेकंड इयर मेकॅनिकल चा विद्यार्थी. मी म्हटलं बरं पुढे बोल. तो म्हणाला सर, अमोल ला तुम्हाला भेटायचं होतं त्याला तुम्हाला काही सांगायचं होतं. पण तो फार भित होता. मग मी त्याला तुमच्याकडे घेऊन आलो. मी म्हटलं भिऊन जाण्याचं काहीच कारण नाही. मोकळेपणाने बोल काय प्रॉब्लेम आहे. अमोल म्हणाला 'सर तुम्हाला आठवत असेल, मागच्या वर्षी सेकंड इयर मेकॅनिकल चे दोन विद्यार्थी एका वर्षासाठी रस्टिकेट झाले.

सर त्या दोन पैकी मी एक आहे . माझं मागचं वर्ष वाया गेलं. मला घरी बसावं लागलं. आता मी सेकंड इयर ला परत ऍडमिशन घेतली “. मी म्हणालो ठीक आहे आता काय प्रॉब्लेम आहे? अमोल रडायलाच लागला. रडत रडत म्हणाला “ सर मागच्या वर्षी आम्ही रॅगिंग केलं. नवीन आलेल्या विद्यार्थ्यांचं. म्हणून प्राचार्यांनी आम्हा दोघांना रस्टिकेट केलं. पण सर देवा शप्पथ सांगतो मी त्या रॅगिंग घेणाऱ्या मुलांबरोबर होतो पण मी काही केलं नाही. किंवा त्या मुलांना काही विचारलं नाही. आणि त्या दुसऱ्या मुलांनीही काही गंभीर स्वरूपाचं रॅगिंग घेतलं नव्हतं. फक्त आडवे तिडवे प्रश्न विचारले. अंगाला हात सुद्धा लावला नाही. पण सर त्या वेळी प्राचार्यांनी आमचं काहीच ऐकलं नाही. ते आम्हाला काही बोलूच देई ना. आमच्यावर सरळ त्यांनी ऍक्शन घेतली सर ”. ‘मी म्हटलं’ ते झालं-गेलं. आता काय ते बोल ‘ तो म्हणाला “ मी प्रथम वर्ष चांगल्या मार्कांनी पास झालो. मी एका चांगल्या सुशिक्षित कुटुंबातला आहे सर. मला खरंच चांगला अभ्यास करायचा आहे.” त्याचे डोळे परत भरून आले. मग तो सीनियर ,वीरेंद्र मला म्हणाला सर अमोल खरंच चांगल्या कुटुंबातून आला आहे आणि सिन्सियर आहे. मी म्हटलं आता काय म्हणणं आहे ते सांगा. तो अमोल म्हणाला “सर मी चांगला अभ्यास करीन. टर्म वर्क रेगुलर करीन.पण मला भीती वाटते की सर्व प्राध्यापकांना मी रस्टिकेट झालेला विद्यार्थी आहे हे माहित आहे अन् ते त्या ग्रहामुळे मला उनाड समजून मला इंटरनल थेरी चे आणि टर्म वर्कचे मार्क्स कमी देतील. अन् माझा क्लास जाईल सर. कदाचित नापास करतील मला ते.” मी म्हणालो “शांत हो. असं काहीही

होणार नाही. तू फक्त रेग्युलरली क्लासेस कर प्रॅक्टिकल कर. सगळं वेळच्यावेळी कर .टर्म वर्क सबमिशन सगळं नीट मन लावून कर. मी तुला खात्री देतो तुला तुझ्या अपेक्षेपेक्षा तुला एकही मार्क कमी मिळणार नाही. विभाग प्रमुख म्हणून मी जातीने याच्यात लक्ष घालीन. व आमच्या सर्व प्राध्यापक मित्रांना सांगीन. तू फक्त स्वतःला प्रुव्ह केलं पाहिजे.” त्याचा थोडा जीवात जीव आला. म्हणाला सर मी एकदम चांगला अभ्यास करीन.’ नंतर थोड्या वेळाने ती दोघे गेली. हा मुलगा सेकंड इयरला प्रथम श्रेणीत पास झाला. त्याला थर्डला तर 74 टक्के मार्क मिळाले. फायनल ला माझ्याकडे जी 5 मुलं प्रोजेक्टला होती, त्यातला अमोल एक. साधारण 1992 ते 94 च्या दरम्यान खूप कंपन्या आमच्याकडे कॅम्पस इंटरव्यू ला यायच्या नाहीत. नावाजलेल्या तर फारच कमी यायच्या. अन् आल्याच तर फक्त दोन तीन विद्यार्थ्यांचं सिलेक्शन व्हायचं. अशाच कॅम्पस इंटरव्यू साठी आलेल्या टेलको म्हणजे आता ची टाटा मोटर्स ह्या प्रसिद्ध कंपनीत अमोल चं सिलेक्शन झालं. आणि फायनल पास झाल्याबरोबर तो जॉईन ही झाला. आता तो डेप्युटी जनरल मॅनेजर पदापर्यंत पोचला आहे असं मला काही वर्षांपूर्वी कळलं. शेवटी त्याच्या प्रयत्नांना व मेहनतीला फळ मिळालं. माझ्या ‘आशिष’ या हिंदी कवितेतल्या दोन ओळी इथे लिहिण्याचा मला मोह आवरत नाही. ही कविता मी माझ्या मुलासाठी आणि विद्यार्थ्यांसाठीच लिहिली आहे. त्यात एके ठिकाणी म्हटले आहे “ फल होता मीठा परिश्रम का और व्यर्थ न होता यत्न

कोई, जो गिरकर उठना सिखलाये, सबसे अच्छा प्रयत्न वही.” ते अमोलनं सर्वार्थनि सिद्ध करून दाखवलं, याचा मला आनंद झाला.

ह्या उलट चांगल्या संगतीचा ही परिणाम सांगतो. माझ्याच मुलाच्या शाळेतला, आमच्याच भागात राहणारा त्याचा एक मित्र, बऱ्यापैकी श्रीमंत घरातला, लाडात वाढलेला होता. पण शाळेत अनियमित, अभ्यासात लक्ष नसलेला. हे सर्व आठवी पर्यन्त असंच चाललं. त्याचा हा मित्र आमच्या घरी नेहमी यायचा. हळू हळू त्याच्या आईची अन् माझ्या बायकोची ही मैत्री झाली. माझा मुलगा अभ्यासात चांगला व वर्गात नेहमी पहिला दूसरा असायचा. त्या मुलाच्या आईच्या विनंतीवरून आम्ही त्याला आमच्या घरी माझ्या मुलाबरोबर अभ्यास करायला येऊ द्यायला लागलो. थोड्या दिवसात तो चांगला अभ्यास करायला लागला. काही अडलं तर माझ्या मुलाला विचारायचा. दहावीत बऱ्यापैकी मार्क्स मिळवून पास झाला. पुढे बारावीत तर अगदी चांगल्या मार्कांनी पास झाला. आमचा मुलगा पुढे मुंबईला VJTI ला गेला. ह्या मित्राला बडनेऱ्याच्या इंजीनियरिंग कॉलेज मध्ये अॅडमिशन मिळाली. माझा मुलगा अमरावतीला नसला तरी हा मित्र रोज आमच्याकडे अभ्यासाला यायचा. अगदी 4 वर्षात प्रथम श्रेणीत इंजीनियर झाला. पुढे एम.बी.ए. ही झाला. चांगली नोकरी मिळवली. असा हा संगतीचा परिणाम मी स्वतः जवळून पाहिलेला. अशी बरीच उदाहरण माझ्या जवळ आहेत. मित्रांनो सावध राहून आपले मित्र निवडा. दहा मित्रांच्या ग्रुप मध्ये सर्वच प्रकारचे असू शकतात. सात सिगरेट न पिणारे असतील तर तीन सिगरेट पिणारे ही असू

शकतात. ह्यातून त्या तिघांचा प्रभाव आपल्यावर पडणार नाही ह्याची काळजी घ्यावी. त्यांच्यातलं जे चांगलं असेल ते घ्यावं

समाजातील काही घटकांच्या दुर्बल, अवस्थेते बदल, जसं करप्शन, वशिलेबाजी ई. बदल मी सुरवातीलाच लिहलं आहे. त्यांच्या परिणामांचा आपल्यावर आपल्या अभ्यासावर परिणाम होणार नाही ह्याची दक्षता घ्यावी. आपण ह्या गोष्टींपासून दूर राहण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. सर्वच काही वशिल्यानं, लाचलुचपतीनं होत नाही. अजूनही गुणवत्तेला प्राधान्य मिळतं ह्यावर विश्वास असू द्या. त्याशिवाय का आपले हजारो तरुण, आपले विद्यार्थी, जगभर अनेक क्षेत्रात वर्चस्व गाजवत आहेत ?

ह्या बाबतीत ही परत एकदा थोडक्यात स्वानुभव शेअर करतो. पण परत एकदा नम्रपणे सांगतो की कोणी माझी स्तुति करावी मला प्रमाण पत्र द्यावं ह्यासाठी मी हे सांगत नाही.(आता 80 वर्षांच्या वयात त्याच काही अप्रूप ही राहिलं नाही.). फक्त सिस्टिम वरचा तुमचा विश्वास उडू नये म्हणून सांगतोय. मी 33 वर्ष शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालयात नोकरी केली. आमच्याकडे लेक्चरर, असोशीएट प्रोफेसर, प्रोफेसर व प्राचार्य असे चढत्या भाजणीनं चार कॅडर आहेत. त्यात प्रत्येक कॅडरला आम्हाला महाराष्ट्र लोक सेवा आयोगाकडून (MPSC) सेलेक्ट व्हावं लागतं. तरच ती जागा पक्की. (फक्त प्राचार्या च्या निम्या जागा आयोगाकडून अन् निम्या सीनिऑरीटी नी भरण्यात यायच्या) , मी एका खेड्यातून आलेला, अत्यंत साधारण परिस्थितीतून आलेला मारवाडी माणूस. माझी कुठेही, कोणत्याही आमदार,

खासदार, मंत्री, किंवा कोणी अधिकारी ह्यांच्याशी ओळख नव्हती. (मी रिटायर झाल्यावर माझे विद्यार्थी आमदार, खासदार, मंत्री, मोठे अधिकारी झाले, ही गोष्ट वेगळी). पण पहिल्यांदा मी लेक्चरर म्हणून महाराष्ट्र लोक सेवा आयोगातर्फे सिलेक्ट झालो. 138 जणा पैकी 30 सेलेक्ट झाले त्यात मी दहाव्या नंबर वर होतो. पुढे वरच्या पोस्ट च्या वेळी म्हणजे असोशीएट प्रोफेसर म्हणून ही आयोगातर्फे सिलेक्ट झालो. 23 जणा मधून 5 सेलेक्ट झाले त्यात मी यादीत पहिला होतो. (यादीतल्या नंबर प्रमाणे आमची सिनीऑरिटी धरण्यात येते) पुढे प्रोफेसरच्या पोस्टसाठी ही आयोगातर्फे सिलेक्ट झालो. अकरा जणा मधून दोन सिलेक्ट झाले, त्यात परत मी पहिला होतो. पुढे सिनीऑरिटी प्रमाणे प्राचार्य झालो. परत लिहतो, ह्या सर्व वेळी, माझा कुठेही काहीही वशिला नव्हता. अन् लाच तर मी आयुष्यात एक रुपया ही कोणाला दिली नाही. शिवाय माझ्या जातीलाही काही प्राधान्य नव्हतं. हे सर्व यश मी माझ्या गुणवत्तेनं, परिश्रमानं मिळवलं. हल्ली परिस्थिती किती ही बिघडलेली असली तरी, तुमची गुणवत्ता प्रत्येक वेळी डावलल्या जाणार नाही ह्यावर विश्वास ठेवा. आज न उद्या तुम्हाला न्याय मिळेलच ह्याची खात्री असू द्या. तुम्ही प्रयत्नात कमी पडू नका.

मी वर लाच न देण्याबद्दल लिहलं. तसंच मी प्रामाणिकपणे सांगतो की मी एक रुपया ही शिकवणी किंवा ट्यूशन करून मिळवला नाही. कुठल्याही कमिटीत एक्सपर्ट म्हणून गेलो असता, कुठे परीक्षक म्हणून गेलो असता एक रुपयाही लाच घेतली नाही. ह्या लाच देण्या घेण्या बद्दलचे दोन मजेदार

अनुभव आठवतात. माझ्या 79 वर्षांच्या आयुष्यात मला माझ्या कोणत्याही कामासाठी, कधी लाच द्यावी लागली नाही. नाही म्हणायला, खुप वर्षापूर्वी एकदा बडनेच्याहून मुंबईला जातांना स्लीपर कोचमध्ये माझं रिजर्वेशन नव्हतं. गाडीत टी.टी ला विनंति केली. तो म्हणाला, बसा. येतो थोड्या वेळात. तो आला. मला नाव विचारलं. बर्थ देऊन पावती फाडली. सोळा रुपयाची. मी त्याला 20 ची नोट दिली. तो म्हणाला फक्त 4 रुपये वर ? अहो, डॉक्टर साहेब, चार रुपयात तर एक इंजेक्शनही होणार नाही. मी म्हटलं ‘ मी इंजेक्शनचा डॉक्टर नाही. मी Ph.D. आहे. प्रोफेसर आहे. ‘ तो निघून गेला. तेवढे चार रुपये दिल्याचं आठवंतं.

मागच्या वर्षीची गोष्ट. माझी मोठी बहीण वारल्याचा अमरावतीहून सकाळी पाचलाच फोन आला. संध्याकाळी पाच पर्यन्त अमरावतीला पोहचायचं होतं. सकाळी सहाला मी, माझी मुलगी, अन् माझा मुलगा, पुण्याहून, कारनं निघालो. दोघही गाडी चांगली चालवतात, आणि सकाळी सकाळी ट्रॅफिक जास्त नसतो . त्यामुळे पाच पर्यन्त पोहचून जाऊ असं मुलगा म्हणाला. साधारणतः साडे अकरा वाजता आम्ही जालना क्रॉस करून सिन्धुखेड राजा मार्गाला लागलो. वीस-पंचवीस मिनिटांनंतर त्यामार्गावर डाव्या बाजूला दोन पोलीस उभे होते. त्यांनी आम्हाला हात वर करून, शिटी वाजवून थांबण्याचा इशारा केला. माझ्या मुलानं गाडी थांबवली. पण स्पीड मध्ये होती म्हणून थोडी पुढे जाऊन थांबली. ते दोन्ही पोलीस चालत आमच्याकडे येऊ लागले. मुलगा म्हणाला ‘ शायद मेरा मास्क नही लगाया

हूआ था, इसलिये रोका होगा. ‘ त्यानं गाडीतून उतरण्यापूर्वीच मास्क लावला अन् आम्ही दोघांनीही लावला. खरं म्हणजे आम्ही गाव-शहरातून मास्क लावूनच गाडी काढली. फक्त गावं-शहराबाहेर आम्ही मास्क खाली करून घ्यायचो. पोलीस जवळ आले. साधारणतः पन्नाशीच्या वयाचे असावेत. ते मास्क बदल काहीच बोलले नाही. मुलाला म्हणाले लायसन्स दाखवा. त्यानं दाखवलं. नंतर म्हणाले इन्शुरन्स दाखवा. मुलानं मोबाइल मधून तो ही दाखवायला. मग म्हणाले ‘ PUC दाखवा. मुलगा म्हणाला, PUC जुनं आहे. नवीन काढलं नाही, कारण सध्या वर्क फ्रॉम होम, सुरू असल्यानं 15-15 दिवस गाडी बाहेर काढत नाही, म्हणून रिन्यू करायची आठवणही राहिली नाही. पोलीस म्हणाले सर्व असंच सांगतात. मी त्यांना म्हणालो, ‘मुलगा खरं तेच सांगतोय. आम्ही खोटं सांगितलं नाही.’ माझी मोठी बहीण अमरावतीला वारली. सकाळीच फोन आला. अन् घाईत निघावं लागलं. ‘ मी माझं कार्ड त्यांना दाखवलं. त्यावर, लिहलेल होतं, Former Principal, Govt. College of Engineering, Aurangabad. मग ते थोडं नरमाईनं म्हणाले, ‘मग आता कसं करायचं साहेब ?’ मी म्हणालो तुम्हीच सांगा. ते म्हणाले काय योग्य वाटेल ते देऊन टाका. मी म्हणालो मी कधीही असं काही केलं नाही. तेवढ्यात त्यांच्या पैकी एकानं माझ्या मुलाच्या कानात काही सांगितलं. माझ्या मुलानं मला दोन बोटं ऊंच करून दाखवली. मग मी म्हणालो , उशीर होतोय आपल्याला, देऊन टाक दोनशे रुपये. माझा मुलगा म्हणाला ‘ दोन हजार मागताहेत ते. ‘ मी जोरानं ओरडलो ‘ No. Don’t give. ‘ दुसरा पोलिस

म्हणाला, ‘ तुम्हाला वाटेल ते द्या साहेब ‘ माझ्या मुलानं, मी काही म्हणण्यापूर्वी पाचशे रुपयांची नोट त्याच्या हातात दिली अन् गाडी सुरू केली . मी रागानं मागे वळून पहिलं, तर त्या पोलिसांनी आणखी दोन कार थांबविल्या होत्या. परत तोच खेळ होणार होता.

त्यांना आम्ही मास्क लावला आहे की नाही, आमची कार खरंच काही प्रदूषण करते आहे की नाही, ह्याच्याशी काहीही कर्तव्य नव्हतं. त्यांना फक्त पैसे हवे होते. ते ही मी दिले नसते. पण बहिणीच्या अन्त्य संस्काराला वेळेत अमरावतीला पोहचणं आवश्यक होतं. हे त्यांना कळलं होतं. त्यांनी आमचे सहज तास दोन तास खाल्ले असते. बरेच जण प्रसंगाच्या कोंडीत असेच सापडतात अन् मग ह्या लाच खाऊंच फावतं. हा झाला देण्याविषयीचा अनुभव. एक असाच मला द्यायला आलेल्याचा अनुभव ही थोडक्यात सांगतो. सरकारी नोकरीत असतांना मला बरेच वेळा अनेक कमिट्यांमध्ये तज्ञ-एक्स्पर्ट म्हणून जावं लागलं. कधी All India Council of Technical Education(AICTE) च्या इंस्पेक्षन कमिटीत, तर कधी संचालक, तंत्र शिक्षण, ह्यांनी नेमलेल्या कमिटीत, तर कधी विद्यापीठांनी गठित केलेल्या कमिटीत. काही वेळा एक्स्पर्ट म्हणून प्राध्यापक नेमणूकींच्या इंटरव्हिव साठी. ही कामं करतांनाही काही ठिकाणी, काही संस्था, काही मंडळी तुम्हाला लाच देण्याचा प्रयत्न करतात. मला ह्या गोष्टीची चीड असल्यानं मी कटाक्षानं अशा प्रलोभनांपासून दूर राहिलो. जे आहे, जसं आहे त्याचं योग्य मूल्य मापन करायचं अन तसा अहवाल द्यायचा, आपलं मत द्यायचं असं ठरवूनच मी

जायचो. अशा वेळी, काही ठिकाणी काही संस्था, काही लोक ह्यांची नाराजी ही पत्करावी लागायची. निवृत्त होता होता आलेल्या एका अनुभवा बदल लिहतो. त्यावेळी मी शासकीय अभियांत्रिकी महा विद्यालय औरंगाबाद चा प्राचार्य होतो. आमच्या तंत्र शिक्षणात कोणालाही, कोणत्या संस्थेलाही नवीन कॉलेज सुरू करायचं असलं तर, आधी संचालकांना, नंतर AICTE ला, संबंधित विद्यापीठाला अर्ज करायचा असतो. नवीन कॉलेज सुरू करण्यासाठीच्या सर्व अटींची पूर्तता करून रीतसर अर्ज करावा लागतो. उदाहरणादाखल, त्या वेळी पूर्ण करायच्या ज्या अटी होत्या त्या मला आठवतात त्याप्रमाणे अशा होत्या. प्रथम वर्षाला लागणारं वर्कशॉप, प्रयोग शाळा, क्लासरूम्स, ग्रंथालय, sanitary blocks ह्यांचं 60 टक्के बांधकाम झालेलं असावं. ग्रंथालयात लागणाऱ्या पुस्तकांची तसेच प्रयोग शाळेत व वर्कशॉप ला लागणाऱ्या उपकरणांची खरेदी काही अंशी झालेली, त्याची खरेदी प्रक्रिया सुरू झालेली असावी. स्टाफ च्या तात्पुरत्या मुलाखती झालेल्या असाव्यात ई. हे सर्व अर्जात भरून तो दाखल करावा लागतो. मग संचालक-सहसंचालक स्तरावर एक त्री सदस्यीय समितिचं गठन करण्यात येतं. ही समिती ठरल्या तारखेला, त्या गावी जाऊन कॉलेज ची प्रत्यक्ष जागा, आणि वर लिहलेल्या सर्व गोष्टी ह्यांचं इन्स्पेक्शन करून तसा अहवाल संचालक/सह संचालक कार्यालयाला पाठवविते. संस्थेची नवीन कॉलेज उघडण्याची तयारी कितपत आहे हे लिहून त्यांना परवानगी द्यावी अथवा नाही असा अभिप्राय ही द्यावा लागतो.

मी शासकीय अभियांत्रिकी महा विद्यालयाचा प्राचार्य असल्यानं माझ्या अध्यक्षतेखाली तीन जणांची एक समिती अशा एका इन्स्पेक्शन साठी गठीत करण्यात आली. ठरल्या तारखेला आम्ही त्या गावाला इन्स्पेक्शनसाठी जाणार होतो. जाण्याच्या तीन चार दिवस आधी मला एका सदृहस्थचा फोन आला. माझ्या एका जवळच्या नातेवाईकांची अन् त्यांची चांगली मैत्री आहे अन् त्यांच्याकडूनच त्यांनी माझा फोन नंबर मिळवला असं त्यांनी मला सांगितलं. ते एक निवृत्त अधिकारी होते. ते म्हणाले., ‘ सर तुम्ही परवा ज्या संस्थेला इन्स्पेक्शन साठी जाणार आहात त्या संस्थेच्या कार्यकारिणी चा मी एक सदस्य आहे. आमच्या संस्थेच्या दोन शाळा आणि एक जुनीयर कॉलेज ही आहेत. आम्ही ज्या नवीन इंजीनियरिंग कॉलेज साठी अर्ज केला आहे त्याची आमची चांगली तयारी ही आहे. सर आमच्याकडे थोडं लक्ष असू द्या. आमचा अर्ज रिकमेंड करा ही विनंती. मी म्हटलं ‘ प्रत्यक्ष व्हिजिट दिल्यानंतरच मला काय ते ठरवता येईल. शिवाय माझ्या बरोबर इतर दोन सदस्य आहेत. त्यांचं काय मत आहे हे विचारात घेऊन, सर्व ठरवावं लागतं. ‘ ते म्हणाले ‘ सर ते ठीक आहे. पण आमची विनंती आहे. संस्था चांगली आहे हे मी खात्रीपूर्वक सांगतो. ‘

ठरल्या दिवशी आमची समिती तिथे गेली. नियमा प्रमाणे अन् त्यांनी अर्जात भरलेल्या माहिती प्रमाणे सर्व गोष्टींची आम्ही तपासणी केली. आमच्या संचालकांनी दिलेल्या सर्व अटी जवळ जवळ पूर्ण होत होत्या. संस्थेची आर्थिक स्थिती ही चांगली होती. आम्ही आमच्या तिघांच्या

मताप्रमाणे अहवाल तयार करून त्यांचा अर्ज सह संचालकांकडे रिकमेंड केला.

त्यानंतर चार पाच दिवसांनी रविवारी, ज्यांनी मला त्या संस्थेसाठी फोन केला होता, ते गृहस्थ माझ्या प्राचार्य निवासावर आले. त्यांनी आधी आपला परिचय करून दिला. मी त्यांना आदर पूर्वक बसवलं. माझ्या नातेवाईकाशी असलेल्या त्यांच्या मैत्री बदल त्यांनी सांगितलं. माझ्या नातेवाईकाचाही मला फोन आल्याचं मी त्यांना सांगितलं. थोड्या वेळानं ते म्हणाले ‘सर आमचा अर्ज रिकमेंड झाल्याचं कळलं. तुम्हाला धन्यवाद द्यायला आलो. ‘ चहा वगैरे झाल्यानंतर ते जायला उभे राहिले. त्यांनी खिशातून एक पाकिट काढलं आणि म्हणाले ‘ सर ही अल्पशी भेट. फक्त दहा हजार आहेत. मी म्हटलं मी कधीच असं काही घेत नसतो. मला ते पटतच नाही. आणि आम्ही तुमच्यासाठी काही ही केलं नाही. तुमची संस्था सर्व अटी पूर्ण करत आहे. ते म्हणाले ‘पण सर तुमच्या जागी दुसरं कोणी असतं तर आम्हाला तर द्यावेच लागले असते न ? ‘ मी म्हटलं त्याची गरजच नव्हती. तुम्ही लोक उगाच काही तरी गृहीत धरून चालता. कृपाकरून ते पाकिट परत घेऊन जा. शेवटी ते घेऊन गेले. मला आवर्जून सांगायचंय की बऱ्याच वेळा नियमाप्रमाणेच आपलं काम होणार असतं. कोणत्याही अधिकाऱ्याला काहीच आपल्यासाठी करावं लागत नाही. तरी लोक लाच देतात अन् मग उगाच त्यांना वाटतं की ती दिल्यामुळे आपलं काम झालं. मी कधीच अशा मोहाला बळी पडलो नाही. सुदैवानं, ईश्वरानं मला आयुष्यात कधी काही कमी पडू दिलं नाही. मी तर नेहमी म्हणतो की ईश्वरानं

मला जे दिलं ते, मला जे दिलं नाही त्यापेक्षा खूप जास्त आहे. आजही कोणाच्याही नजरेला नजर भिडवून मी बोलू शकतो. आजही, ह्या वयातही अंथरुणावर पडल्या बरोबर 5 मिनिटात मला गाढ झोप येते. विश्वास ठेवा.

तुमच्या तरुण वयात तुम्हाला मोहात पडणाऱ्या, तुमचं लक्ष दुसरीकडे वेधणाऱ्या, तुमचं अभ्यासातून लक्ष विचलित करणाऱ्या अनेक गोष्टी येतात. ते साहजिक आहे. नैसर्गिक आहे. पण वेळीच तुम्हाला मन आवरता आलं पाहिजे, आपल्या भरकटणाऱ्या मनावर ताबा मिळवता आला पाहिजे. कशाला किती महत्त्व द्यायचं, किती वेळ द्यायचा हे ठरवता आलं पाहिजे. हे प्रयत्नानं अन् सवयीनं शक्य आहे. You should be able to override your temptations and postpone your gratifications. Do this once or twice and see how strong you become. एक दोनदा हा कडू घोट घेऊन पहा. एकदा का त्या घोटानं हे त्रास देणारे जंतू मेले की मग बघा.

आपलं लक्ष, आपला वेळ ह्यावर व्हाईट परिणाम करणाऱ्या गोष्टींपैकी, आजच्या संदर्भात मी सर्वात आधी electronic Media म्हणजे Face book, WhatsApp, Mobile, Laptop बदल बोलू. ह्या सर्व गोष्टींचा नियोजित अन् चांगला उपयोग केला तर त्या फायद्याच्या आहेत. दैनंदिन जीवनात त्यांचे चांगले उपयोग आपण अनुभवतो आहे. आणि आताच्या जगाबरोबर आपल्या चालावं, राहत लागणारच आहे. तेव्हा त्या आपल्याला वापराव्या लागणारच आहेत. पण मनावर, वेळेवर बंधन न ठेवता तुम्ही त्यांच्या आहारी गेलात तर तुमच्या करीअर चा त्या बड्याबोळ करतील. बऱ्याच

निरूपयोगी, फालतू, विश्वास न बसण्यासारख्या पोस्टिंग, मेसेजेस, गेम्स त्यावर येत असतात. ते तुमचा विनाकारण वेळ खातात. करोंनामुळे गेली दोन तीन वर्ष ऑन लाइन शाळा-कॉलेजेस झाली. त्यामुळे 10 वर्षांच्या मुलांपासून सर्वांच्या हाती मोबाइल, लॅपटॉप आले. अन् ह्या वयात मुलांवर व्हायचा तो वार्ट परिणाम झालाच. तासंतास मुलं मोबाईल किंवा लॅपटॉप हातात घेऊन बसतात. कोणी जवळून त्यांना हाक मारली तर ती सुद्धा त्यांना ऐकायला येत नाही. ते वर डोकं करून बघतच नाहीत. इतकंच नाही तर रस्त्यावर चालतांना ही ते वर बघत नाहीत. मला तर मॉर्निंग वॉक ला जातांना ही मंडळी आपल्या अंगावर येऊन आदळेल की काय अशी नेहमी भीती वाटते. ह्यात मुलांचा अभ्यासाचा वेळ जातो. मग आई-बाप त्रस्त होतात. साहजिकच त्यांची चिडचिड वाढते. रागावण वाढतं. ते तरी किती वेळ अन् कुठं कुठं लक्ष ठेवणार. हे तुम्ही विद्यार्थ्यांनी, तरुणांनी स्वतःच्या मनाला आवर घालून केलं पाहिजे. नाही तर तुमचंच नुकसान होणार आहे हे लक्षात ठेवा. मोबाईल वर टिनएजर्स काय, तरुण-तरुणी काय, तासंतास चॅट करतांना दिसतात. मोबाईल अन् वेळेचा हयापेक्षा मोठा दुरुपयोग नाही. चॅट करतांना वेळेचं बंधन पाळणं अतिशय महत्वाचं आहे. मित्र-मैत्रिणींनी तर कटाक्षान हे लक्षात ठेवलं पाहिजे. फेसबुक च्या भानगडीत तर मुळीच पडू नये कारण ते अनएंडिंग आहे.

तुम्हाला तुमच्या अभ्यासापासून करीअर पासून दूर नेणारी दुसरी गोष्ट म्हणजे राजकारण. विशेषतः महाविद्यालयीन तरुणांनी, आपलं शिक्षण पूर्ण होऊन आपल्या पायावर उभं राहिल्यात राजकारणात रस घेऊ नये. भाग घेऊ

नये. नाही तरी हल्ली रस घेण्यासारखं राजकारणात काय राहिलं आहे ? ह्या राजकारणाबद्दल मी आधी थोडं लिहलं आहेच. तुम्हाला वेगवेगळी प्रलोभनं दाखवून बरीच राजकारणी मंडळी तुम्हाला मिसगाइड करतात. तुमच्या तरुणांच्या एक मुठ शक्तीचा ते आपल्या स्वार्थासाठी उपयोग करून घेतात. त्यांच्या आपसातील राजकीय बेबनावमुळे, एकमेकांवर कुरघोडी करण्यासाठी, एकमेकांना बदनाम करण्यासाठी हे लोक बरेच वेळा मोर्चे काढतात, धरणे धरतात, रास्ता रोको वगैरे कार्यक्रम करतात. त्या वेळी ते हमखास तुमचा दुरुपयोग करतात. तुम्ही वेठ बिगारीचे लोक आहात की शेळ्या-मेंढ्या आहात काय ? की कोणीही उठावं अन् म्हणावं ‘ चलो ‘. इतके स्वस्त होऊ नका. सारासार विचार करा. तुमच्या प्राथमिकता वेगळ्या आहेत. हां, एखाद वेळा, अगदी तुमच्याशी निगडीत प्रॉब्लेम असेल, आणि तो ही तुम्हाला समर्थनीय वाटत असेल तर अशा मोर्चानमध्ये सामील व्हायला हरकत नाही. पण त्याही वेळा जे काय करायचंय ते शांततेनं करायला पाहिजे. समाजाला उपद्रव न करता, आपल्याच साठी निर्माण केलेल्या सार्वजनिक सुविधांचं, संपत्तीचं नुकसान होणार नाही ह्याची दक्षता घ्यायला पाहिजे. त्यावेळी ही, मॉब मेंट्यालिटीला बळी पडायला नको. इतर उपद्रवी मंडळी हे करत असेल तर त्यांना परावृत्त करण्याचा तुम्ही तरुणांनी प्रयत्न केला पाहिजे.

The best way is to keep yourself away from active politics.

आणखी एक प्रलोभन म्हणजे आपले छंद, आवडी निवडी. ह्यांच्यासाठी अभ्यास सोडून किती वेळ द्यायचा हे तुम्हाला स्वतःलाच ठरवत आलं पाहिजे.

उदाहरणार्थ, तुम्हाला क्रिकेट खेळण्याची, क्रिकेटच्या मॅचेस पाहण्याची खूप आवड आहे. अनेक चांगले खेळाडू तुम्हाला आकर्षित करतात. म्हणून तुम्ही तासंतास त्यांचा खेळ पाहत बसू शकत नाही. सर्वच मॅचेस तुम्ही पाहू शकत नाही. कारण त्यात तुमचा खूप वेळ जाईल अन् तुमच्या अभ्यासावर त्याचा परिणाम होईल. तुम्हाला कोणते सिलेक्टेड सामने पहायचे आहेत, कोणत्या खेळाडूंचं बॅटिंग पहायचं आहे हे ठरवावं लागेल. हे लक्षात असू द्या की आयुष्यात पुढे अनेक असे चांगले सामने होणार आहेत. अनेक चांगले खेळाडू पुढे होणार आहेत. गावस्कर गेला तर तेंडुलकर आला. तेंडुलकर गेला तर कोहली आला. उद्या तो जाऊन दूसरा त्यापेक्षा चांगला खेळाडू येणारच आहे. तसंच सिनेमाचं घ्या. एकापेक्षा एक चांगले सिनेमे येतच गेले, कलाकार येतच गेले. दिलीपकुमार, राजकपूर, देवानन्द नंतर राजेश खन्ना, अमिताभ नंतर शहारुख अन् अमीर खान. हे चालूच राहणार. सो यू आर नॉट मिसिंग एनी थिंग इन लाइफ. ही बंधनं आपल्याला 5-6 वर्षच पळायची आहेत. पुढे तुमच्या जवळ असेल तसा वेळ ह्या छंदांना तुम्ही द्या. आयुष्य फार मोठं आहे. छंद, आवडी जोपासून ठेवा. त्यांना आता देता येईल एवढाच, वेळ द्या. काही मुलं आपल्या परिस्थितीचा विचार न करता काही मोहात पडतात. आई-वडलांकडे हट्ट करतात. मी अमरावतीला HVPM च्या इंजीनियरिंग कॉलेज चा प्राचार्य असतांना एक दिवस एक गृहस्थ माझ्याकडे आले. म्हणाले सर माझा मुलगा तुमच्याकडे सेकंड यिअर ला आहे. सर त्याच्याकडे लक्ष असू द्या. आमची परिस्थिती फार चांगली नाही. पण अडीअडचणीला तोंड देऊन

त्याला आम्ही इंजीनियरिंग ला पाठवलं. त्याला परिस्थितीची पाहिजे तशी जाणीव नाही सर. गेले काही दिवस मोटर सायकल घेऊन द्या म्हणून मागे लागलाय. आमचं घर काही खूप दूर नाही. मी त्याला म्हटलं माझ्या जवळ पैसे नाहीत. सायकलनं आता पर्यंत जातोस तसाच जा. तर म्हणतो माझ्या सर्व मित्रांजवळ मोटर सायकल आहे. आता त्यासाठी मला कर्ज च काढवं लागेल. त्याला जरा समजावून सांगा सर. नंतर मी त्या मुलाला बोलावून चांगल्या रितीनं समजावून सांगितलं. वडील आधीच अडचणीत आहेत त्यांना जास्त अडचणीत टाकून त्यांची ओढाताण करू नको असं सांगितलं. पण मला वाटतं हे तुमचं तुम्हालाच कळायला पाहिजे.

आता थोडं Dignity of labour/dignity of work and dignity of human being बदल सांगतो. आपण उगाचच हे काम माझं नाही, हे काम हलकं आहे, हे काम करायची मला लाज वाटते अशा चुकीच्या अन् अपरिपक्व कल्पनांचा भुसा डोक्यात भरून ठेवतो. खरं म्हणजे कोणतंच काम हलकं नसतं. आपल्या वडलांना चक्की वरून दळण दळून आणतांना तुम्ही पाहता. पण एक दिवस आईनं तुम्हाला दळण दळून आणायला सांगितलं तर तुम्ही नाही म्हणता. तुम्हाला लाज वाटते. काही काही कुटुंबांना तर पब्लिक नळावरून पाणी भरून आणावं लागतं. तेही आई-वडीलच भरून आणतात. ते पाण्याचं भांडं-बादली आणतांना त्यांना होणारा त्रास तुम्ही पाहता. पण शेजारची मुलं-मुली आपल्याला हासतील असं समजून तुम्ही एक दिवस ही, हे काम करत नाही. खरं म्हणजे ही आपली घरची कामं आहेत. ती करण्यात

कमीपणा वाटायचं कारण नाही, उलट वेळ प्रसंगी घराचं आंगण झाडणं घराचे बाथरूम संडास साफ करण ही कामही आपण केली पाहिजे. ते काही आईचंच काम नाही. ह्या सफाईच्या कामावरून एक गोष्ट आठवली.

मी आय.आय.टी. त पीएच.डी. करत असताना तिथल्या संगणक विभागातले एक प्राध्यापक डॉ. एन.एल.सारडा (संगणक क्षेत्रातला अंतरराष्ट्रीय ख्यातिचा माणूस) ह्यांच्याशी माझी ओळख झाली. ते विदर्भातलेच असल्यानं त्या ओळखीचं रूपांतर आमच्या घनिष्ट मैत्रीत झालं. मी ज्या वर्षी (1984ला) माझा पीएच.डी. चा थिसिस सबमीट करून अमरावतीला परत आलो, त्याच वर्षी डॉ.सारडा सहकुटुंब कॅनडा मधील सेंट जॉन इथल्या एका विद्यापीठात दोन वर्षांसाठी प्रोफेसर म्हणून गेले. त्या वेळी डेस्क टॉप, लॅपटॉप, किंवा मोबाइल हे काहीच आमच्या जवळ नव्हतं, त्यामुळे ई मेल किंवा मेसेजेस पाठवणं शक्य नव्हतं. आम्ही दोघं महिन्यातून कमीत कमी एक सविस्तर पत्र एकमेकांना लिहून पाठवायचो. अशा एका पत्रात त्यांनी मला लिहलं होतं- “ जाजूजी, तुम्हाला इथली एक मजेदार गोष्ट सांगतो. आमच्या विद्यापीठाचं सर्व साफसफाईचं काम, म्हणजे सर्व रूम, प्रयोग शाळा, व्हरांडे, संडास बाथरूम च्या सफाईचं काम आमचे विद्यार्थी करतात. दरवर्षी जून च्या महिन्यात ह्या कामाचं टेंडर निघतं. वर्ष भरसाठी काही हजार डॉलर्सचं तरी हे काम असतं. बाहेरचे बरेच लोक हे टेंडर भरतात. पण आमचे विद्यार्थी ही एक 20-25 जणांचा ग्रुप करून हे टेंडर भरतात. ह्या ग्रुप मध्ये अन्डरग्रॅजुएट, पोस्ट ग्रॅजुएट, घरची चांगली परिस्थिती असलेले असे सर्व

प्रकारचे विद्यार्थी असतात. विद्यापीठ विद्यार्थ्यांच्या टेंडरला प्राधान्य देतं. बहुदा हे टेंडर विद्यार्थ्यांनाच मिळतं. साफसफाई करता लागणारं सर्व समान, म्हणजे झाडू, साबण, फिनाईल, हारपिक सारखे लिक्विड्स सगळं विद्यापीठ पुरवतं. फक्त लेबर विद्यार्थ्यांचं. दररोज संध्याकाळी हा सफाईवाला ग्रुप आपले सफाईच्या वेळचे कपडे अंगावर घालून, सर्व सफाईला लागणारं समान घेऊन दीड-दोन तासात हे काम करतो. अशा प्रकारे काम करून प्रत्येक विद्यार्थी दोन-अडीचशे डॉलर्स महिन्याचे मिळवतो. त्यांना हे काम करण्यात काही ही कमीपणा वाटत नाही. आपलं समजून ते हे काम करतात त्यामुळे काम ही चांगलं होतं. “ डॉ. सारडानी पुढं लिहलं होतं, ‘ आपल्याकडे विद्यार्थी हे काम करतील ??? ‘

मी स्वतः दोन वेळा, तीन तीन महीने अमेरिकेत प्लेझन्टन(कॅलिफोर्निया) आणि शिकागो अशा दोन वेगवेगळ्या ठिकाणी राहिलो आहे. मी स्वतः हे पाहीलं आहे, की दर विक एंड ला अगदी चांगल्या चांगल्या घरची मुलं हातात गार्डनिंग च्या कैच्या, कटर्स, फावडे हातात घेऊन घोघरी गार्डन कटाईचं काम, तर कधी कोणाच्या मोटारीवर पडलेलं बर्फ साफ करण्याचं काम करतात अन् तासाभरात 3-4 डॉलर कमवतात. कोणी शनिवार रविवारी दोन-तीन तास स्विमिंग पूल वर गार्ड चं काम करतात अन् आपला खर्च मिळवतात. त्यांना कुठलंचं काम कमीपणाचं वाटत नाही. ते करायची लाज वाटत नाही. एकदा ऑस्ट्रेलिया तर मी एका टॅक्सीत बसलो तर ड्रायव्हर सरदारजी होता. त्याला म्हटलं तुम्ही इथे नेहमी टॅक्सी चालवता ? तो म्हणाला मी विद्यार्थी आहे. फक्त

शनिवार-रविवार संध्याकाळी तीन तीन तास हे काम करतो. तेवढीच मला मदत होते. आपले काही विद्यार्थी परदेशात आपला खर्च भागविण्यासाठी हॉटेल्स मध्ये वेटरचं काम ही करतात. ही कामं आपण गरजे पोटी इथे का करू नये ?

ह्युमन डिग्निटी बदल मी वर बोललो. प्रत्येक माणसाला त्याची डीग्निटी असते. ती सांभाळूनच आपण कोणाशीही बोललं, वागलं पाहिजे. मग तो एखादा ऑफिसर असो की त्या ऑफिस चा चपराशी असो, किंवा बसचा कंडक्टर असो की गाडीवर केळी विकणारा असो. त्याचा मान ठेवूनच तुम्ही बोललं पाहिजे. आणखी एक गोष्ट म्हणजे नम्रता-पोलाईटनेस. आपण नम्रपणे वागलो तर कुठेही आपलं काम लवकर होतं. अन् तेच उद्धटपणा केला, अरेरावी केली तर, तेच काम तासंतास होणार नाही. प्रसंगी आपल्याला चकरा ही माराव्या लागतील. So if you don't want to waste your time, be professional and be polite.

आता थोडं तुमच्या सर्वांगीण विकासा बदल (Total personality development) बदल. तुम्ही शिकत असतांनाच आपल्या सर्वांगीण विकासाकडे लक्ष दिलं पाहिजे. हल्ली ह्या टोटल पर्सनॅलिटी डेव्हलपमेंट साठी मुलं-मुली आठ दहा हजार रुपये खर्च करून क्लासेस लावतात. तुम्हाला परत सांगावंस वाटतं की these words like total personality, communication skills, group discussion, spoken English, human relations were not known to me in the given context

when I was studying in school-college. हे शब्द ह्या अर्थानं मी शिकत असतांना ऐकले ही नव्हते. पण आज मागे वळून पाहतांना आणि आज ही, मला वाटतं कि There is nothing wrong with my personality. My language, my presentation, my way of communication, my human relations all are reasonably good and meet all requirements. मी कधीच ह्यासाठी कोणताच क्लास केला नाही. अन् माझं बॅकग्राऊंड तुम्हाला सांगितलंच पाहिजे. मी एका खेड्यातून आलेला, एका साधारण कुटुंबातला मुलगा होतो. वडील फक्त चवथी पर्यन्त शिकलेले. आणि माझ्या आईला तर लिहता वाचता ही यायचं नाही. अशा कुटुंबातला. सातवी पर्यन्त खेड्यात शिकून आठवीला जिल्ह्याच्या ठिकाणी शिकायला आलो. तेव्हा मराठी ही शुद्ध बोलता यायचं नाही. मग मी हे सर्व कसं शिकलो ? कोणी शिकवलं मला ? मित्रांनो मी हे आठव्या वर्गापासून शिकत आलो. चांगलं मराठी बोलणाऱ्या, ज्यांचं इंग्रजी चांगलं होतं अशा वर्गातल्या, शाळेतल्या मुलांशी मैत्री केली. ते चांगले बोलतात अन् तसं आपल्याला येत नाही, ते आपल्याला हासतील, म्हणून त्यांच्यापासून दूर पळालो नाही. आपण खेड्यातून, कमी शिकलेल्या कुटुंबातून आलो आहोत, हे सर्व कॉम्प्लेक्सस दूर सारून, त्यांच्याशी जवळीक साधली. अभ्यासात चांगला होतो म्हणून ते ही माझे मित्र झाले. माझे कान अन् डोळे मी नेहमी उघडे ठेवले. चुका झाल्या तर विचारत गेलो, सुधारत गेलो. चांगली पुस्तक मित्रांकडून घेऊन वाचायला लागलो. वादविवाद, वक्तृत्व स्पर्धा, नाटक ह्यात भाग घ्यायला लागलो.

अभ्यासाबरोबरच ह्या सर्व गोष्टी ही वेळात वेळ काढून केल्या. I always kept myself open to errors and corrections. Over a period of time I went on learning and improving. विश्वास ठेवा, माझ्या परिश्रमाचं फळ मला मिळालं. माझ्या एस.एस.सी.च्या विदर्भ बोर्डाच्या (आताचं नागपूर+अमरावती) परीक्षेत मी बोर्डात नववा मेरीट आलो. अन् मराठी आणि इंग्लीश ह्या दोन्ही ही भाषेत मला प्राविण्य-Distinction मिळालं. माझ्या ह्या यशामुळे, मी पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे, मला पुढे विदर्भ महा विद्यालयात नॅशनल मेरीट scholarship मिळाली अन् मला पुढचं शिक्षण करता आलं. आणि मीच असा काही नवलाचा नाही. अनेक जणांनी असं केलं आहे. म्हणून परत पालुपदावर येतो ‘ If X can do it, Y can always do it. ‘

ज्या भाषेतून तुम्ही शिकता, परीक्षा देता. नोकरी साठी इंटरव्हिव देता त्या भाषेत तुम्ही चांगलं असणं फार महत्वाचं आहे. जर इंग्लीश माध्यम असेल तर तुमचं इंग्लीश चांगलं असलं पाहिजे. कारण भाषा हे आपल्या अभिव्यक्तिकं माध्यम आहे. (लेखी असो की तोंडी असो). मला वाटतं बहुदा, सर अब्राहम लिंकननीच आपल्या आत्मचरित्रात एका ठिकाणी लिहलं आहे की “ If you give me eight hours to cut a tree, I will sharpen my axe for six hours “ म्हणजेच काय की तुमचं अवजार, टूल हे शार्प असलं पाहिजे. मग आठ तासाचं काम आपण दोन तासात करू शकतो. नाही तर ते बारा तासातही होणार नाही. आणि Language is our tool. दिलेल्या वेळेत उत्तर द्यायचं असेल, लिहायचं असेल तर भाषेत आपण चांगलं असलंच पाहिजे. नुसतं उत्तर

माहीत असून उपयोग नाही. अन् हे काही फार कठीण नाही. मित्रांमध्ये, कॉलेज मध्ये असतांना आपापसात चांगलं मराठी, हिन्दी, इंग्रजी बोलण्याची सवय (सराव) केली पाहिजे. प्रत्येक विद्यालयात वाचनालयात वर्तमान पत्र येतात. किमान अर्धा तास लायब्ररीत जावून मराठी, इंग्लीश वर्तमान पत्र नियमानं वाचली पाहिजेत. आपल्याला आवडेल ते वाचवं. रविवारच्या पुरवण्या आवर्जून वाचाव्यात. काही विषयांवर चर्चा कराव्यात थोड्या दिवसात भाषा खूप सुधारेल. मग आपोआपच तुम्हाला चांगलं कम्युनिकेशन करता येईल. चांगल्या रीतीनं ग्रुप डिस्कशन करता येईल. त्यासाठी आठ दहा हजार खर्च करून, आपल्या आईवडीलांना आणखी अडचणीत टाकून क्लासेस लावण्याची गरजच पडणार नाही ह्यावर विश्वास ठेवा. कुठे काय बोलावं, कसं बोलावं, किती बोलावं, किंवा बोलूच नये हे योजून ठेवावं. त्याची रिहर्सल करावी. हे सर्व सवयीनं होवू शकतं, येऊ शकतं.

अनेक वेळा आपल्याला परीक्षकांसमोर, तज्ञांसमोर, आपल्या प्रोजेक्ट रिपोर्टचं किंवा सेमिनारचं किंवा आपल्या प्रबंधाचं सादरीकरण (प्रेझेंटेशन) करावं लागतं. आपलं हे प्रेझेंटेशन विषयाला धरून अन् काटेकोर असावं लागतं. प्रेझेंटेशन साठी दिलेल्या वेळेचं आपल्याला बंधन पाळावं लागतं. अशा प्रेझेंटेशन च्या वेळी आपल्या देहबोली (Body language) कडे लक्ष देणे अतिशय आवश्यक असतं बॉडी लॅंग्वेज नीट असली तरच प्रेझेंटेशन चांगलं आणि परिणामकारक होवू शकतं. अशा ह्या सादरीकरणांसाठी, बरेच वेळा तज्ञ म्हणून किंवा परीक्षक म्हणून मी गेलो आहे, त्यात विद्यार्थी मंडळी

आपल्या देहबोलीकडे लक्ष न देता, काय काय प्रकार करतात ह्याचे अनेक किस्से मला सांगता येतील. थोडक्यात महत्वांच्या काही गोष्टींबद्दल लिहतो. बोलतांना बरेच जण सारख्या टाचा वर खाली करतात. काही जण पायाला आढी (कैची) घालून पाच पाच मिनिटं एकाच जागी उभं राहतात. काही जण डायस वर उगाच चकरा मारतात. सभेत बोलावं, तसे विनाकारण हातवारे करतात. ऐकणाऱ्यांकडे पाहणं, नजरेला नजर भिडवून (eye contact) बोलणं तर बहुतांशीजण टाळतात. बरेचवेळा आपण पॉवर पॉइंट ची मदत घेतो. अशावेळी समोर स्क्रीन वर स्लाइड दिसत असतांना बरेच जण हातात खडू घेवून तेच परत बोर्ड वर लिहतात. कारण त्यांना समोर पाहून बोलणं टाळायचं असतं. काही जण खूप हळू बोलतात तर काही जण उगाच मोठ्या आवाजात बोलतात. काही जणांना आठवत नसल्यानं त्यांचं प्रेझेंटेशन वेळेच्या बऱ्याच आधी संपून जातं तर उलट काहींचं खूप लांबतं. ह्या सर्व गोष्टींमुळे प्रेझेंटेशन चांगलं होत नाही. मग त्याचं ग्रेडिंग कमी होतं. ह्या सर्व गोष्टींची सवय व्हावी म्हणून मित्रांसमोर दोन चार वेळा ह्याची रिहर्सल केली पाहिजे.

ह्या प्रेझेंटेशनच्या वेळी किंवा प्रात्यक्षिक परीक्षेच्या व्हायवा च्या वेळी, किंवा नोकरीसाठी च्या इंटरव्हिव च्या वेळी जे प्रश्न विचारले जातात त्यांची उत्तरं देतांना ही काही गोष्टी लक्षात ठेवण आवश्यक आहे. सर्वात आधी तर, जो प्रश्न तुम्हाला विचारलं जातो तो, विचारणाराकडे लक्ष देऊन तुम्ही नीट ऐकायला पाहिजे. (Receive the question in healthy manner). बऱ्याच वेळा प्रश्न ऐकतांनाच काही जणांच्या चेहऱ्यावर त्रासिक भाव

असतात. जणू काही ते म्हणतात ‘क्या झंझट है भाई ? क्यू हमारी जान ले रहे हो. ‘ वगैरे. हे नकारात्मक झालं. असं केलं की मग उत्तर सुचत नाही. खरं म्हणजे प्रश्न ऐकतांनाच आपलं उत्तर मनात तयार होत गेलं पाहिजे. अन् तेही मोजक्या शब्दात आणि आणि थोडक्या वेळात देता आलं पाहिजे. जास्त वेळ घेतला तर विचारणारा ‘बरं ते जाऊ दे ‘ म्हणून पुढच्या प्रश्नाकडे वळतो. जास्त राऊंड अबाऊट उत्तर देऊन आपण स्वतःच स्वतःला अडचणीत आणतो. ते ही टाळावं. व्हायवा किंवा इंटरव्हीव ला नीट ड्रेस घालून गेलं पाहिजे. शर्टची बटनं लावून, मुलींनी आपली ओढणी, दुपट्टा, पालव व्यवस्थित घेऊन गेलं पाहिजे. खुर्चीत बसतांना विचारून बसलं पाहिजे. समोरच्या टेबलवर हाताचे कोपर चेहऱ्यावर ठेवून बसायला नको. आपल्या चेहऱ्यावर विश्वास दिसला पाहिजे. ह्या सर्व गोष्टीकडे लक्ष दिलं, त्यांची रिहर्सल करण्याची सवय लावली तर तुमचे प्रेझेंटेशनस, व्हायवाज, इंटरव्हीवज निश्चित चांगले होतील.

ह्या इंटरव्हिज, व्हायवा, प्रेझेंटेशन ह्या गोष्टींबद्दल वर मी जे लिहलंय ते नाही पाळलं तर आपलं किती मोठं नुकसान होऊ शकतं हे तुम्हाला पटावं म्हणून माझे काही अनुभव व किस्से तुमच्या बरोबर शेअर करतो. मला वाटतं 1987 ची ही आठवण आहे. मी असोशीएट प्रोफेसर च्या पदासाठी, महाराष्ट्र लोक सेवा आयोगाच्या (एमपीएससी) इंटरव्हिज साठी आयोगाच्या ऑफिस मध्ये मुंबई ला गेलो होतो. त्या इंटरव्हिज साठी महाराष्ट्रातील इतर इंजीनियरिंग महाविद्यालयातून ही काही जण आले होते, मला वाटतं आम्ही एकूण 23 जण होतो. मुलाखती सुरू झाल्या. माझा आठवा नंबर होता. प्रत्येक जण आत गेला

की साधारण 30—35 मिनिट त्याचा इंटरव्हिव व्हायचा. मग पुढचा आत जायचा. असं करत करत सहावा कॅन्डीडेट आत गेला. आणि आश्चर्य म्हणजे तो पाच मिनिटातच बाहेर आला. आम्ही सर्व आश्चर्य चकित झालो. त्याला विचारलं ‘ अरे, इतक्या लवकर तुमचा इंटरव्हिव झाला ही ? ‘ तो आधीच खूप नर्व्हस झालेला होता. तो म्हणाला माझा इंटरव्हिव न घेताच त्यांनी मला बाहेर जायला सांगितलं. मी आत बसल्या बरोबर त्यांनी माझं नाव अन् माझ्या बदलची जुजबी माहिती विचारली. नंतर चेअरमन म्हणाले “ तुम्ही नेहमी वर्गात असेच जाता का ? ” मी म्हणालो ‘ हो सर. का बरं ? ‘ ते म्हणाले “ तुम्हाला अंगात शर्ट कसा घालावा हे सुधा कळत नाही. शर्ट ची वरची दोन तीन बटण उघडे ठेऊन ईथे काय तुम्ही आखाड्यात आलात काय ? ओके. Your interview is over. You can go. “ मी सॉरी म्हणून बाहेर आलो. आम्ही पाहिलं, तर त्याच्या शर्टची वरची बटण उघडी होती. छाती दिसत होती. ह्या सध्या गोष्टीकडे लक्ष न दिल्यामुळे एका संधीला तो मुकला.

विद्यार्थ्यांच्या व्हायवाचं एक उदाहरण सांगतो. 1978 ल शासकिय अभियांत्रिकी महा विद्यालय अमरावती येथून माझी बदली श.अ.म.वि. औरंगाबाद येथे झाली. मी मार्च महिन्यात तिथे रुजू झालो. मार्च चा महिना असल्यामुळे त्या टर्मचं शिकवण (Teaching) जवळ जवळ संपत आलं होतं. आमचे विभाग प्रमुख म्हणाले ‘ जाजू, आता तुम्हाला घायला काही टिचिंग लोड नाही. तुम्ही इतर प्राध्यापक मित्रांना प्रात्यक्षिक घेण्यात, इंटरनल व्हायवाज आणि सेमिनार्स कंडक्ट करण्यास मदत करा. माझे दोन वर्ग मित्र ही

तिथे प्राध्यापक होते. मग मी त्यांना ह्या कामात मदत करू लागलो. एक दिवस माझ्या एका प्राध्यापक मित्राला फायनल यीअर च्या मुलांचा, तो शिकवत असलेल्या रेफ्रीजरेशन ह्या विषयाचा व्हायवा-(मौखिक परीक्षा) घ्यायचा होता. मी ही त्याच्या बरोबर जाऊन बसलो. 4-5 मुलांचा व्हायवा झाल्यानंतर पुढचा विद्यार्थी व्हायवाला येऊन बसला. माझ्या मित्राने त्याला प्रश्न विचारला ‘ What are the various components in vapour compression system? ‘

Student—” vapour compression system sir? Sir. Vapour compression ? components

Sir? Sir in vapour compression system the components--
---”

Professor—” Achha,let it go. Now tell me, what do you understand by free

Expansion and when it takes place in this cycle ?

Student----” Free expansion sir ? when it takes place ? sir, the free expansion----

--sir it will take place sir-----”

Professor—” बरं ते जाऊ दे. Now tell me what is the difference between vapour

absorption and vapour compression cycle of refrigeration

? “

परत तो विद्यार्थी तशाच पद्धतीनं उत्तर घायला लागला. मग परत माझा मित्र त्याला ‘ बरं ते जाऊ दे ‘ म्हणून पुढचा प्रश्न विचारू लागला. असं 4-5 वेळा झालं अन् माझा मित्र त्याला म्हणाला “ ठीक आहे. जा. “ नंतर माझ्या मित्रानं त्याला 25 पैकी 13 मार्क्स दिले. मी हे सगळं ऐकत-पाहत होतो. मी माझ्या मित्राला म्हणालो, “ त्या विद्यार्थ्यांनं तर एकाही प्रश्नाचं उत्तर दिलं नाही. तू त्याला देऊच दिलं नाही. सारखं तू त्याला ‘ बरं ते जाऊ दे ‘ म्हणत पुढे जात होतास. “ माझा मित्र म्हणाला ‘ अरे तो सारखं सर-सर करत होता. मी किती वेळ थांबायचं उत्तरासाठी ? मला 60 विद्यार्थ्यांचा व्हायवा घ्यायचा आहे. ‘ मी त्या मुलाकडे लक्षपूर्वक पाहत होतो. त्याला उत्तरं येत असावीत पण तो मराठी उत्तराचं ईंग्रजीत भाषांतर करीपर्यंत अंगावर पुढचा प्रश्न आदळत होता. अन् मग मार्क्स मिळाले 13/25. कदाचित फटाफट उत्तरं दिली असती तर जास्त मार्क्स मिळवू शकला असता. म्हणजेच काय की वेळेच्या आत उत्तर देता आलं पाहिजे आणि त्यासाठी मुळात भाषा चांगली पाहिजे म्हणजे मनातल्या मनात भाषांतर करायची गरज पडणार नाही.

सेमिनार प्रेझेंटेशन च्या वेळी तर विद्यार्थी बरेच वेळा बनवाबनवी करतात. अन् मग ती पकडल्या गेली की त्यांची खूप फजिती होते. ह्याचा ही एक मजेदार प्रसंग मला आठवतो. बऱ्याच वेळी विद्यार्थी सेमिनार रीपोर्ट स्वतः तयार न करता मागच्या कुठल्या, कोणाच्या तरी सेमिनारची कॉपी करून आणतात.

त्यांना असं वाटतं की प्राध्यापकांना काय माहित पडणार आहे. खपून जाईल.पण प्राध्यापक ही त्यांचे गुरु असतात आणि तेही त्या प्रोसेस मधून गेलेले असतात, हे त्यांच्या लक्षात येत नाही.प्रा ध्यापक अशा चोऱ्या शिताफीने पकडतात. मग विद्यार्थी अडचणीत येतात. आमच्याकडे फायनल यिअर ला प्रत्येक विद्यार्थ्याला प्रोजेक्ट बरोबर एक सेमिनारही असतो. ह्या सेमिनारसाठी त्याला एखाद्या तांत्रिक विषयावर 25-30 पानाचा रीपोर्ट सबमिट करावा लागतो. मग तो सेमिनार त्याला परीक्षकांसमोर व बाकी विद्यार्थ्यांसमोर सादर करावा लागतो. विद्यार्थ्यांनी टेक्निकल वाचावं, ते व्यवस्थित लिहावं , व त्याच्यावर आटोपशीर बोलावं हा खरा ह्या सेमिनारचा उद्देश असतो. पण काही काही विद्यार्थी काही ही न वाचता मागच्याच कुठल्या तरी सेमिनारची अक्षरशः कॉपी करतात व तो सबमिट करतात.

मला आठवतं,1989 च्या उन्हाळी परीक्षेसाठी, ह्या सेमिनाराच्याच साठी मी अमरावतीहून पुण्याला एका कॉलेज मध्ये एक्सटर्नल एक्झामिनर म्हणून गेलो. फायनल यिअर मेकॅनिकल च्या विद्यार्थ्यांचे . सेमिनार सुरू झाले. ४-५ विद्यार्थी झाल्या नंतर सहावा आला. आमच्या समोर सेमिनार च्या प्रती ठेवल्या आणि स्टेजवर जाऊन तो सादर करायला लागला. त्याचं सादरीकरण संपल्या नंतर मी त्याला प्रश्न विचारायला सुरवात केली. मी पहिलाच प्रश्न विचारला—

‘ Have you written this seminar yourself ? Have you read the literature written in this seminar ? ‘ तो विश्वासानं म्हणाला ‘ yes sir. ‘

‘ Are you sure ? ‘ तो म्हणाला ‘ yes . ? ‘ मग मी त्याला म्हणालो ‘ Gentleman, this is word to word copy of the seminar report which, one of my students had submitted two years ago at Govt. College of Engineering Amravati . All, write up, figures, sketches ,graphs, you have copied as it is from that. You have only changed the first page by writing your details. ‘

त्यानं डोकं वर केलंच नाही. मग मी त्याला सेमिनारचा उद्देश काय आहे वगैरे समजाऊन सांगितलं. त्याला म्हटलं ,दुसऱ्याच्या सेमिनारची कॉपी करून तू तुझ्या शिक्षकांना आणि परीक्षकांना नव्हे तर, तू स्वतःलाच मूर्ख बनवतो आहेस. तो खजील झाला. माफी मागायला लागला. मग वातावरण थोडं हलकं करण्यासाठी मी त्याला म्हणालो ‘ you can never fool your teachers. (सेमिनारला आलेले इतर विद्यार्थीही हे ऐकत होते.) मी म्हटलं ‘ तुमने , “ हाथ की सफाई “ ये हिंदी सिनेमा देखा है क्या ? शायद नहीं देखा होगा, क्यूंकी यह सिनेमा 1971-72 मे आया था। तब तुम बच्चे होंगे। मै तुमको उसकी स्टोरी शॉर्ट मे सुनता हू. एक गाव मे एक मध्यमवर्गीय परिवार रहता

था—एक आदमी, उसकी पत्नी और दो लड़के, एक 8 सालका और दूसरा 11-12 सालका। अचानक एक दिन गाँवकी नदिमे जोरोकी बाढ़ आति है। गाँवभरमे पानी सब घरोमे घुस जाता है। लोग गाँवके बाहर तितर-बितर भागने लगते है। उस भागदौड़मे, जैसे हिंदी सिनेमामे हरदम होता है, माँ, बाप और बच्चे सब अलग-अलग होकर, एकदूजेसे बिछड़ जाते है। आगे वो दोनों बच्चे अलग-अलग ट्रेन-ट्रक से बंबई पहुँच जाते है। वहा पहुँचनेपर छोटा लड़का एक जेबकतरेके हाथ लगजाता है और बड़ा एक अंडरवर्ल्ड डॉनके हाथ लगजाता है, वह छोटे लड़केका जेबकतरा मास्टर, एक 20-25 लड़कोकी गैंग चलता है। उन सब जेबकतरे बच्चोंका वह एक होस्टेल भी चलाता है। वहा रोज वह मास्टर (सत्येन कप्पुने वह रोल किया था) उन बच्चो के हाथके सफाई के क्लासेस लेता है। उनकी सुबह की प्रार्थना तो बहूतही मजेदार थी। ‘ऊपरवाले तेरी दुनियामे, कभी जेब किसिकी न खाली मिले ‘ (रफीसाहबने यह गाना गया है।)। धिरे- धिरे वह लड़का बड़ा होता है और एक सफाईदार (शार्प-एक्सपर्ट) जेबकतरा बन जाता है. रणधीर कपूर ने वह काम किया था।

इधर बड़ा लड़का अंडरवर्ल्ड के सब धंदे सिख लेता है और बड़ा होकर काले धंदे करने लगता है। यह रोल विनोद खन्नाने किया था। वह दोनों भाई बड़े हो जाते है, पर एकदुसरेको उन्होने न कभी देखा है न ही वह पहचानते है. एक दिन, विनोद खन्ना एक बड़े ऑफिस के सामने अपनी कार पार्क करके एक काउंटर पर जाता है। वहा यह जेबकतरा रणधीर कपूर भी बाहर खड़ा रहता है। उसे लगता है, ये कारवाली आसामी बड़ी लगती है, आज इसपर हाथ साफ

करते है. बड़ा माल मिलेगा। इसलिए वह विनोद खन्नाके पिछे जाकर खड़ा होजाता है , और मौका पातेही उसकी जेब मारनेकी कोशिश करता है। वह जैसेही सफाइसे पर्स को हाथ लगाता है, विनोद खन्ना उसका हाथ पकड़ लेता है और कहता है- ‘ बच्चे तुम जिस स्कूलमे पढ़ रहे हो, उसके हम हेड मास्टर रह चुके है । ‘ After I finished this sentence, I took a long pause. The entire class including that boy started laughing loudly. नंतर मी म्हणालो – ‘ हे असं आहे बेटा , त्यामुळे ,तू आपल्या प्राध्यापकांना बनविण्याचा प्रयत्न करू नको. ‘

देह बोली(बॉडी लॅंग्वेज) किंवा मॅनर्स बदल माझाच एक अनुभव सांगतो. 2003 सालची गोष्ट. मी त्यावेळी नागपूरच्या रायसोनी इंजीनियरिंग कॉलेज चा प्राचार्य होतो. त्या वर्षी जुलैच्या महिन्यात पोर्तुगाल मध्ये लिसबन येथे वर्ल्ड एड्युकेशन समिट होणार होती. जवळ जवळ चार दिवसाची ती कॉन्फ्रेंस होती. त्यात जगातल्या मोठमोठ्या शिक्षण संस्थांचे ,वर्ल्ड बँकेचे प्रततिनिधी येणार होते. त्यात एक मोठं प्रदर्शनही आयोजित करण्यात आलं होतं. त्यात अनेक संस्थांचे शिक्षणा संबंधीचे स्टाल्स लागणार होते. डिस्कशन्स, इंटरअॅक्शनस असे भरगच्च कार्यक्रम होते. त्या समिटला उपस्थित राहून आपलाही एक स्टॉल लावायचा, अनेक परराष्ट्रीय विद्यापीठांशी collaboration करता येण्याच्या कुठल्या संधी आणि शक्यता आहेत, हे पाहायचं असं आमचे चेअरमन सुनीलजी रायसोनी ह्यांनी ठरवलं. आणि मग ह्या समिट साठी ते स्वतः, मी , आणि आमचे एक आणखि

अधिकारी असं तिघांनी जायचं असं ठरलं. नेमके त्याच वेळी माझे जावई नितिन हे दोन वर्षांच्या त्यांच्या कंपनी च्या प्रोजेक्ट साठी लंडन ला होते. माझी मुलगी आणि नात तिथेच होती. केव्हा तरी बोलण्याबोलण्यात मी हे रायसोनीसाहेबांना सांगितलं होतं. ते मला म्हणाले, ‘सर , तुम्ही समिट्च्या चारपाच दिवस अगोदर लंडनला जावयकडे जा अन् तिथून समिट्च्या एक दिवस आधी लिस्बन ला पोहचून जा. लंडन –लिस्बन फ्लाइटने फक्त तिन तासाचं अंतर आहे. आम्ही दोघं सरळ वेळेवर लिस्बनला पोहचून जाऊ. ‘ मग आमचा तिघांचा शेनगन व्हिसा त्यांनी करून घेतला. त्यासाठी इंटरव्हिव ला वगैरे काही जावं लागलं नाही. पण मला लंडन साठी UK चा व्हिसा लागणार होता. मग रीतसर सर्व कागद पत्र जोडून माझ्या लंडन व्हिसा साठी अर्ज केला.

मला ब्रिटिश कौन्सिल ने इंटरव्हिव साठी तारीख दिली अन् त्या दिवशी मुंबईला हजर रहायला सांगितलं .इंटरव्हिव सकाळी दहा वाजता होता. मी बरोबर वेळे आधी तेथे पोहचलो. ठरल्या वेळी मला आत बोलावलं. तिथे एक इंग्लिश मॅडम होत्या. मी बसलो. ब्रीफकेसे उघडून माझा अर्ज अन् त्याबरोबर लागणारे सर्व कागदपत्र वर काढले. मग त्यांनी एक दहा पंधरा मिनिटं काही प्रश्न विचारले अन् बाहेर थांबायला सांगितलं. साधारणतः 40 एक मिनिटांनंतर एक माणूस आमच्या वेटिंगच्या जागी आला. ज्यांचे चे ज्यांचे विसा रीजेक्ट झाले, त्यांची नावं त्यानं वाचली. त्यात माझंही नाव होतं. मी त्याला विचारलं ‘का रीजेक्ट झाला ? ‘तो म्हणाला तसं सांगता येत नाही. पण 16 नंबरच्या काउंटर वर पहा काही कळेल तर. मी त्या काउंटर वर गेलो अन्

विचारलं. ते गृहस्थ म्हणाले,आम्ही तुम्हाला कारण सांगू शकत नाही. यू हॅव टू रिअपलाय .मला त्या गृहस्थाची नावाची बॅज त्याच्या शर्टवर दिसली. महाराष्ट्रीय माणूस होता. मी मागे एकदा केव्हातरी ऐकलं होतं की कौन्सिल मधल्या आणि एयरपोर्ट वरच्या मराठी माणसाशी मराठीत बोललं , तर ते आपली मदत करतात. मग मी त्याला त्याचं नाव घेऊन मराठीत विन्नती केली. तो म्हणाला ‘Financial support inadequate ‘ असं लिहलं आहे. मी म्हटलं ‘ मी माझी बँक स्टेटमेंट्स लावली आहेत त्यात पुरेसं बॅलेन्स आहे आणि शिवाय माझी सर्व ट्रीप आमची मॅनेजमेंट स्पॉन्सर करणार आहे. तसं, त्यांचं लेटर ही मी जोडलं आहे. ‘ ते ग्रहस्थ म्हणाले, आता काहीच करता येत नाही. परत अर्ज करा. मी फारच नव्हंस झालो. ही माझी पहिलीच फॉरेन ट्रीप होती. बाहेर येऊन रायसोनी सरांना फोन केला. ते म्हणाले , तिथे फोर्टवरच आपल्या एजेंटचं ऑफिस आहे, तिथे जाऊन परत अर्ज करा. तो सगळं करेल. मी त्या एजेंट कडे गेलो. तो म्हणाला ‘ ह्या लोकांचं असंच सर्व वि्हम वर काम असतं. सर,तुमच्या जवळ , तुमच्या एखाद्या आणखी अकाऊंट चं पासबूक असेल तर त्याची झेरॉक्स लावून देऊ. ‘ मग आम्ही वि्हसा फिज वगैरे भरून , परत अर्ज केला. मी नागपूरला परत आल्यानंतर लगेच सात दिवसांनंतर वि्हसा चा इंटरवि्हव आहे असं कळलं. ठरल्या दिवशी पोहचायचं होतं. मी सहज विचार केला की, मागच्या वेळी इंटरवि्हव मध्ये आपलं काही चुकलं तर नव्हतं ? काही उत्तर, काही मॅनर्स, काही प्रोटोकॉल्स चुकले का आपले ? अन् मग मला आठवलं, मागच्या वेळी आत गेल्याबरोबर अन् त्या इंग्लिशबाई समोर

बसल्या बरोबर, आपण आपली ब्रीफकेस तिच्या टेबल वर ठेऊन, दोन्ही हाताच्या अंगठ्यांनी ब्रीफकेस चा 'खटाक' असा आवाज करून ती उघडली, त्या वेळी तिनं आपल्याकडे नाराजीनं पाहिलं. (कदाचित,हा माणूस,लंडनला पाठविण्याच्या लायकीचा नाही, असं तर तिला वाटलं नसावं ?) ब्रिटिश बाई ती. मॅनर्स वगैरे पाळल्या पाहिजे होत्या. मग ह्या वेळी ठरविलं की ब्रीफ केस मांडीवर ठेवून, आवाज न करता, उघडायची. ह्यावेळी आत गेलो तर आता ब्रिटिश, माणूस होता. बाई नाही. त्यानं दोनचार मिनिट माझा अर्ज चाळला.मी कशाला चाललो, वगैरे, एकदोन प्रश्न विचारले. अन् म्हणाला ' collect your visa in the evening, from our Churchgate office. ' मी थॅक यू म्हणत आनंदानं बाहेर पडलो. यू.के.चा व्हिसा मिळाला. मी वर लिहलेल्या कारणामुळे, पहिल्यावेळी त्या बाईनं माझा व्हिसा रीजेक्ट केला, असं माझं म्हणणं नाही. पण मला मात्र परत परत तसं वाटलं. अन् तिच्या चेहऱ्यावरचे त्या वेळचे एक्सप्रेस आठवले की आताही मला तसंच वाटतं. मग नेहमी सारखा धडा घेतला, अशा ऑफिसात ब्रीफकेस कशी उघडायची ह्याचा. असे हे किस्से, तुम्हाला पटावं म्हणून मी थोड्या हलक्या फुलक्या शब्दात सांगितले असले तरी प्रेझेंटेशन. इंटर्व्हिव, बॉडी लॅंग्वेज बदलचे मुळ मुद्दे आणि त्यांचं गांभीर्य कमी होत नाही.

४ सामाजिक बांधिलकी

खरं म्हणजे तुमच्या सामाजिक बांधिलकी बदल मी इथे लिहणार नव्हतो. कारण तुम्ही स्वतःच्या पायावर उभे राहिल्या नंतरचा तो विषय आहे. पण हे लिहत असतानाच काल माझे जळगावचे मित्र, सेवानिवृत्त प्राचार्य मनोहर महाजन ह्यांनी व्हाट्सअप वर एक व्हिडिओ क्लिप पाठवली. ते एका वक्त्याचं, एका शाळेच्या विद्यार्थ्यांना उद्देशून केलेलं एक छोटेखानी भाषण होतं. (वक्त्याचं नाव कळलं नाही. पण मेसेजच्या संदर्भावरून ते गणेश शिंदे असावं असं वाटलं.) खूप सुंदर आणि ओजस्वी भाषण आहे ते. अप्रतिम असंचं म्हणता येईल. मला ते इतकं आवडलं की मी ते सलग दोनदा ऐकलं. मग वाटलं हे विषयाशी संबंधित आहे म्हणून हे अनेकांपर्यंत पोहचलं पाहिजे. त्यातला काही भाग ते जसं बोलले तसं त्यांच्याच शब्दात मी लिहतो आहे.—

“ मित्रांनो, आपल्या मागे कोणीतरी आपलं नाव घेतलं पाहिजे, लोकांना आपली आठवण राहिली पाहिजे असं जर आपल्याला वाटत असेल तर त्यासाठी आपलं कर्तृत्व चांगलं पाहिजे. म्हणून फक्त स्वतःसाठी जगू नका. थोडं इतरांसाठी ही जगा. मी असं म्हणत नाही की आपलं सगळं सोडून सर्व इतरांसाठी करा. पण तुमच्या दारात बाग फुलली असेल तर त्यातली दोन फुलं कोणालातरी द्या. आपले सूर जुळले असतील तर दोन गाणी दुसऱ्यांसाठी गा. आभाळ तुमच्या दारात भरून आलं असेल तर ओंजळभर पाणी दुसऱ्याला

द्या. तुमची ऊंची जर आभाळा एवढी वाढली तर मान वर करून सारखं वरच पाहू नका. थोडं खाली ही जमिनी कडे पहा. गरजूंसाठी थोडं तरी काही करा. तुमचे आई-वडील तुमच्यासाठी टाळ्या वाजवतील इतके मोठे व्हा. तुम्ही म्हणाल की मोठे होण्याची काय व्याख्या आहे. आम्ही किती ही मोठे झालो तरी आमच्या पुढे कोणी न कोणी असणारच न ? आम्ही पहिले कधी येणार आहोत ? तुम्ही पहिले कधी याल माहीत आहे ? जगाच्या स्पर्धेत माहीत नाही तुम्ही कितवे असाल पण तुमच्या आई-वडलांच्या नजरेत तुम्ही हीरो झालात न की समजायचं आपण जगात पहिले आलो.

विठ्ठल लहाने नावाचे एक डॉक्टर आहेत. लातूरला प्लॉस्टिक सर्जन आहेत. रोज चार सर्जरी मोफत करतात. एका कार्यक्रमात भेट झाली. म्हटलं ‘ डॉक्टर तुम्ही रोज चार ऑपरेशन मोफत का करता ? डॉक्टर म्हणाले ‘ लहान होतो. एक दिवस आई म्हणाली, जा, शेजारच्या मावशीची एक साडी मागून घेऊन ये. नाइलाजास्तव आणली. आईला म्हटलं आई, शेजारच्या मावशीची साडी का मागीतली ? आई म्हणाली लग्नाला घालून जावी अशी एकही साडी माझ्या जवळ नाही. टचकन डोळ्यात पाणी आलं. वाटलं लग्नात घालून जावी अशी एक ही चांगली साडी आई जवळ नसावी. मग ठरवलं की खूप अभ्यास करायचा. खूप मोठं व्हायचं. इतकं मोठं की आईला रोज एक साडी घेऊन देता आली पाहिजे. डॉक्टर झालो. पैसे मिळायला लागले. इतके पैसे मिळायला लागले की किती तरी साड्या मी आईला देऊ शकतो, इतके पैसे मिळायला लागले.

एक दिवस एक मुलगी बघितली. तिच्या सोबत तिचे वडिल आणि मोठा भाऊ होते. तिचे ओठ फाटलेले होते. तीचं लग्न जमत नव्हतं. त्यांना म्हटलं उद्या हीला हॉस्पिटल ला घेऊन या, हिची सर्जरी करू. वडील म्हणाले, ‘ डॉक्टर साहेब ही प्लास्टीक सर्जरी वगैरे मोठ्यांची कामं आहेत. आमच्या जवळ इतके पैसे कुठे आहेत ? ‘ म्हटलं, ‘ पैसे नकोत. मोफत सर्जरी करू. ‘ दुसऱ्या दिवशी ते वडील, भाऊ मुलीला घेऊन आले. सर्जरी झाली. मुलगी गोड दिसायला लागली. सहा महिन्यांनी मुलीचं लग्न जुळलं. बाप आणि भाऊ पेढे घेऊन आले. माझ्या एका हातात पेढा होता अन् दुसऱ्या हातात आयुष्याची सगळी प्रॉपर्टि. त्या पेढ्यासमोर ती प्रॉपर्टि खुजी वाटायला लागली. आणि ठरवलं की रोज चार तरी पेढे कमवायचे. ‘ डॉक्टर म्हणाले ‘ माझे वडील 92 वर्षांचे आहेत. पण तरुणांना लाज वाटेल इतकं तरतर, हवेत चालतात. एक दिवस बाबांना विचारलं, बाबा तुम्ही इतकं हवेत कशाला चालता ? बाबा म्हणाले मी प्लॅस्टिक सर्जन विड्डल लहाने अन् पद्मश्री तात्याराव लहानेचा बाप आहे. हवेत नाही चालणार तर काय ? ‘ आपल्या बापाला आपल्याकडे बघून हवेत चालावं असं वाटलं पाहिजे. एक लक्षात ठेवा, तुम्ही जेवढं समाजाला घाल त्याच्या किती तरी पटीनं समाज तुम्हाला देईल. म्हणून तुम्ही समाजासाठी काही तरी केल पाहिजे. तुम्ही आय.ए.एस. झाला असाल तर 10 मुलांना आय.ए.एस. कसं व्हावं ते शिकवा. त्यातला एक जरी आय.ए.एस. झाला तर तुम्ही समाजासाठी काहीतरी केलं. प्रत्येक वेळेला पैसेच द्यायला

पाहिजे असं नाही. कधी ज्ञान द्या. कधी मदत द्या. कधी कोणासाठी थोडा वेळ द्या. कधी कोणासाठी थोडे कष्ट करा.

एक दिवस मी माझ्या वडलांना विचारलं ‘ आप्पा, जगण कशानं सुंदर होईल ? अशी काही एखादी टॅब्लेट वगैरे आहे का ? वडील म्हणाले ‘ नाही. जीनं जीवन सुंदर होईल अशी कुठेली ही गोळी तुला दुकानात मिळणार नाही . किंवा जीवन सुंदर करतील असे कॉसमॅटिक तुला दुकानात मिळणार नाही. तुला एक गम्मत सांगतो. तू असं कर, एक कागद घे आणि आयुष्यात तुला कोणी कोणी मदत केली त्याची एक यादी तयार कर. ‘ मग मी यादी करायला घेतली. ज्या मित्राच्या सायकल वर बसून मी शाळेत जायचो, ज्या मित्रानं मला कॉलेज मध्ये पुस्तक दिली, ज्यांनी माझी फी भरून माझी मदत केली, अशी शंभर एक जणांची यादी केली आणि वडलांना दिली. वडील म्हणाले ‘ अरे वा. इतक्या मदत करणारांची नावं तुला आठवली ? आता दुसरी एक यादी कर. ‘ मी म्हणालो ‘दुसरी कशाची ?’ ते म्हणाले ‘ आता तू ज्यांना ज्यांना मदत केली त्यांची यादी कर. मग मी ती यादी करायला घेतली. आठवून आठवून सहा सात नावं आठवली. ती वडलांना दाखवली. म्हणालो ह्या लोकांना मी पण मदत केली. वडील म्हणाले ज्या दिवशी तुझी दुसरी यादी पहिल्या यादीपेक्षा मोठी होईल त्या दिवशी तुझं जीवन आपोआप सुंदर होईल. “ ह्या भाषणात आणखी ही काही चांगल्या गोष्टी त्यांनी सांगितल्या आहेत. जास्त विस्तारात न जाता, सामाजिक बांधीलकीची तुम्हाला जाणीव व्हावी,

देण्यातला आनंद काय असतो हे तुम्हाला कळावं, ह्या उद्देशानं मी ह्या भाषणाचा उल्लेख केला.

माझ्या विद्यार्थी मित्रांना मला जे सारांश म्हणून सांगायचंय ते मी माझ्या एका कवितेतून व्यक्त करतो. 26 वर्षांपूर्वी माझा मुलगा कॉलेज मध्ये शिकत असतांना, त्याच्या वाढ दिवसाला मी ही कविता लिहली. त्यानंतर तर अनेक ठिकाणी विद्यार्थ्यांना संबोधतांना मी ही म्हणालो आहे. ह्या कवितेचं शीर्षक आहे 'आशिष'.

“ आशिष “

हौसले बुलंद हो तुम्हारे और ऐसा अदम्य हो उत्साह तुम मे
की तुम गरुड बनो, आकाश उठाओ पंखोपर.

मधु घोलो अपनी वाणी में, और विनय रहे इतना तुम मे,
के छू न पाये गर्व कभी, सर झुका रहे श्री चरणो पर.

फल होता मिठा परिश्रम का, और व्यर्थ न होता यत्न कोई,
जो गिरकर उठना सिखलाये, सबसे अच्छा प्रयत्न वही.

तुम लक्ष रखो ऊचा अपना, और दृष्टी रखो ऊस पर अपनी.

हो ताकद पैरोमे इतनी, की राह चलो तुम खुद अपनी
फिर देखो कोई भी मंजिल, कठीन नहीं, कुछ दूर नहीं,

गहरी लगन से लग न सके, ऐसा कोई भी सूर नहीं
जो रोडे बने अपने पथके, ऐसे मोह मे मत घिरना.

जो बहती धारा को रोके, ऐसे भवर मे मत घिरना.

क्या सच, क्या झूठ, क्या गलत, सही, इसको परखना ठीक सदा
रुकना न भवर मे तुम फस कर, बहना बहते निर्झर से सदा.

तुम पाओ अपना लक्ष्य, सफलता का सुगंध भर लाओ,
हम द्वार खडे आशिष लिये, खुशियों का मधुगंध घर लाओ,

समजातल्या सद्य स्थिती बद्दल, दुर्बल होत चाललेल्या सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय घटकांबद्दल, त्यांच्या युवकांवर होणाऱ्या परिणामांबद्दल, मी लिहलं आहे. तरूणांशी संबंधित आणखी एका आजच्या संदर्भातील गंभीर विषयाबद्दल थोडं लिहायला हवं असं मला वाटतं. वर्तमानपत्रात हल्ली बऱ्याच वेळा बातम्या येतात, तर कधी काही मित्रांकडून, नातेवाईकांकडून कळतात त्या आधारे मी हे लिहतो आहे. तरुण-तरुणीला चांगली नोकरी लागलेली असते. नंतर त्यांची लग्न होतात. हल्ली बरेच वेळा दोन्ही, नवरा-बायको नोकरी करणारे असतात. असं पाहण्यात आलं आहे की, लग्नानंतरची सुरवातीची तीन चार वर्षं चांगली गेल्यानंतर, नवरा-बायकोचे वारंवार खटके उडायला लागतात. ह्याची कारण वेगवेगळी असू शकतात. काही मुलांच्या आई-वडलांची जबाबदारी मुलीला आवडत नाही, पेलवत नाही, काही वेळा घरच्या कामाच्या वाटणी वरून खटके उडतात. काही वेळा लहान मुला-मुलीला सांभाळण्यावरून वाद-विवाद होतात. काही वेळा आपापल्या मित्र मंडळीत जास्त वेळ घालवत असल्यामुळे वाद होतात. काही वेळा त्यांचे ईगो आड येतात. हे सर्व समजुतीनं न घेतल्यामुळे विकोपाला जातं. त्याची मजल वेगवेगळं राहण्यापर्यंत किंवा घटस्पोटा पर्यन्त जाते. असं झालं

की त्यांचा मनस्ताप वाढतो. नैराश्य यायला लागतं. बऱ्याच जणांना हिमतीनं तोंड देणे जमत नाही. काही वेळा त्याची परिणती आत्महत्या किंवा सामूहिक आत्महत्या मध्ये होते. (त्यात नवरा, बायको एखादं लहान मुल) हा मनाचा कमजोरपणा आहे. जे झालं त्यामुळे मनस्ताप होतो हे मान्य आहे. पण सह जीवनात अनेक तडजोडी कराव्या लागतात. आपले ईगो बाजूला सारून, एकमेकांना समजून, कधी सहन करून, त्यातून वाट काढता आली पाहिजे. परत सर्व सुरळीत करता आलं पाहिजे. त्यासाठी आपलं मनोबल, सहनशीलता, धैर्य चांगलं असणं आवश्यक आहे. अविचारानं अशी टोकाची पावलं उचलणं तर मुळीच समर्थनीय नाही. प्रेमभंगामुळे एखाद्या मुलानं मुलीला किंवा मुलीनं मुलाला मारून टाकल्याच्या बातम्याही कधी कानावर पडतात. ज्याचा भंग झाला ते भंग होण्यासारखंच होतं, असं समजून विसरून जायला हवं. निदान अविचार तरी करू नये. पाच-सहा वर्षं चांगल्या आय.टी.कंपनीत काम केलेला एक तरुण, एका कॉलेज मध्ये लेक्चररची जागा रिकामी आहे का असं प्राचार्यांना विचारायला गेला. प्राचार्य म्हणाले ‘ का रे बुवा, तू तर चांगल्या कंपनीत होता.’ तो म्हणाला ‘ मी ती नोकरी सोडली. कारण तिथे आय.टी. चं काम सोडून मला सेल्स मध्ये टाकलं. हा प्रॉडक्ट विका, तो प्रॉडक्ट विका, लोकांना convince करा. त्यासाठी, त्यांना पार्ट्या द्या, हेच जास्त करावं लागायचं. ते मला आवडत नसल्यानं जमत ही नव्हतं. शेवटी वैतागून नोकरी सोडली. नाही तर त्यांनी काढून टाकलं असतंच. माझी बायकोही नोकरी करते. मी नोकरी सोडल्यावर तीनं माझ्याशी खूप वाद

घातला. म्हणाली, 'तुला चांगल्या कंपनीत जॉब होता म्हणून तुझ्याशी लग्न केलं. आता ती नोकरी गेली तर लग्न ही गेलं. मला तुझ्या बरोबर राहूचं नाही.' आमची ताटातूट झाली. 'तो तरुण फार विमनस्क अवस्थेत होता. हा प्रसंग मला त्या प्राचार्य मित्रांनीच सांगितला. अशा केस मध्ये त्या तरुणानं हा मनस्ताप सहन करून, धिरानं परत उभं रहायला पाहिजे. असे प्रसंग हल्ली वाढत चालले आहेत. अनेकांच्या वाट्याला असा मनस्ताप येतो. पण म्हणून जीव देणे हा काही उपाय नाही. असे चढाव उतार जीवनात येणारच. त्यासाठी मनाची तयारी असली पाहिजे. थोडावेळ मानसिक त्रास भोगून, हवालदिल न होता, आपल्या मनाचं संतुलन बिघडू द्यायला नको. समाजाची सद्य स्थिती, वेगवेगळ्या घटकांची अवस्था, त्यांचे युवकांवर होणारे परिणाम हा कसा चिंतनाच विषय आहे, ह्याला कसा आळा घालता येईल हे मी माझ्या परीनं थोडक्यात लिहण्याचा प्रयत्न केला आहे. युवकांना, विद्यार्थ्यांना उद्देशून तर मी बरंच लिहलं आहे. कारण त्यांच्यावर पडत चाललेल्या ह्या वाईट परिणामांपासून त्यांना कसं दूर राहता येईल, त्यातून बाहेर कसं पडता येईल ह्यावर मला त्यांच्याशी संवाद साधायचा होता. कृपा करून कोणी त्याचा असा अर्थ घेऊ नये की आपल्या समाजात चांगल्या गोष्टी नाहीत, की चांगले पालक नाहीत, की चांगले शिक्षक नाहीत, की चांगले विद्यार्थी नाहीत. ते सर्व आपल्याकडे बऱ्याच प्रमाणात अजूनही आहेत. म्हणूच बरंचसं सुरळीत सुरू आहे. मी सुरवातीलाच म्हणाल्याप्रमाणे, जगभर अनेक क्षेत्रात आपलं, आपल्या तरुणांचं वर्चस्व आहे. एवढंच नाही तर आपल्या आध्यात्माचं,

तत्वज्ञानाचं महत्त्व मानून, जगातले बरेच लोक त्याचे धडे घेत आहेत. पण जिथे जिथे आपलं चुकतं आहे, बिधडत चाललं आहे, ते हाताबाहेर जायला नको. हे जास्त फाटलं तर शिवण कठीण होईल. म्हणून आपण वेळीच त्याचा गांभिर्यानं विचार करून त्याला आळा घातला पाहिजे, ह्या प्रामाणिक उद्देशानं मी हे सर्व लिहलं आहे. हे लिहतांना, कोणत्याही घटकावर, कोणावरही टीका करण्याचा, कोणालाही दोष देण्याचा किंवा कोणालाही नावं ठेवण्या माझा उद्देश नाही हे प्रामाणिकपणे सांगतो. बरेच दिवसांपासून हे सर्व व्यक्त करावं असं डोक्यात होतं. सुरवातीला म्हटल्या प्रमाणे, त्या दिवशी, अमरावतीहून, माझे मित्र डॉ. अनंत मराठे ह्यांचा मला मेसेज आला. आणि त्यांनी मला बोलतं केलं, प्रेरीत केलं. अनेकांच्या ह्या व्यथा आहेत. अनेकांच्या ह्या कथा आहेत. या समस्या आपल्या सगळ्यांच्या म्हणजे समाजाच्या आहेत. उत्तरं ही आपल्यालाच शोधायची आहेत, अनेक जणांनी ह्यावर लिहलं आहे. अनेक जणांनी ह्यावर संबोधन केलं आहे. करतात आहे. But then at my age of 80 years now, I sincerely felt like sending one more reminder to all concerned. Hope, all take this in proper spirit.

ई साहित्य प्रतिष्ठानचे हे पंधरावे वर्ष

डॉ. बं. न. जाजू यांचं हे सहावे पुस्तक.

डॉ. बंकटलाल जाजू हे इंजिनियरिंगचे प्राध्यापक. १९६६ पासून ते विविध इंजिनियरिंग कॉलेजांत प्राध्यापक व प्राचार्य होते. त्या काळचे ते IIT Doctorate. पण त्यांचा स्वभाव निगर्वी, मिळून मिसळून रहाण्याचा आणि सर्वांकडून जे जे मिळेल ते ते शिकण्याचा. इंजिनियरिंग आणि संगीतच नव्हे तर व्यवहारज्ञानही. यातून त्यांना मनुष्य स्वभावाचे व त्यातील गुंतागुंतीच्या व्यवहारांचे जे दर्शन घडले ते त्यांनी आपल्या समर्थ लेखणीतून अक्षरी आणले आणि अनेक नियतकालिकांतून प्रसिद्ध केले. त्याचे हे अमूल्य पुस्तक ई साहित्यच्या वाचकांसाठी ते विनामूल्य देत आहेत. त्यांची या वयातली स्मरणशक्ती अगदी तल्लख आहे हे पुस्तक वाचताना जाणवलेच असेल. त्यामुळे वेगवेगळ्या काळातील जग ते आपल्या डोळ्यांसमोर थेट उभे करतात.

डॉ. बंकटलाल जाजू यांच्यासारखे ज्येष्ठ लेखक आपली पुस्तके ई साहित्यच्या माध्यमातून जगभरातील मराठी वाचकांना विनामूल्य देतात. असे लेखक ज्यांना लेखन हीच भक्ती असते. आणि त्यातून कसलीही अभिलाषा नसते. मराठी भाषेच्या सुदैवाने गेली दोन हजार वर्षे कवीराज नरेंद्र, संत ज्ञानेश्वर, संत तुकारामांपासून ही परंपरा सुरू आहे. अखंड. दिनानाथ मनोहर(४ पुस्तके), शंभू गणपुले(९पुस्तके), डॉ. मुरलीधर जावडेकर(९), डॉ. वसंत बागुल (१९), शुभांगी पासेबंद(१६), अविनाश नगरकर(४), डॉ. स्मिता दामले(११), डॉ. नितीन मोरे (४६), अनील वाकणकर (९), फ्रान्सिस आल्मेडा(२), मधुकर सोनावणे(१२), अनंत पावसकर(४), मधू शिरगांवकर (१०), अशोक कोठारे (४७ खंडांचे महाभारत), श्री. विजय पांढरे (ज्ञानेश्वरी भावार्थ), मोहन मद्रवणा (जागतिक कीर्तीचे वैज्ञानिक), संगीता जोशी (आद्य गझलकारा, १८ पुस्तके), विनीता देशपांडे (७)

उल्हास हरी जोशी(७), नंदिनी देशमुख (५), डॉ. सुजाता चव्हाण (११), डॉ. वृषाली जोशी(४२), डॉ. निर्मलकुमार फडकुले (१९), CA पुनम संगवी(६), डॉ. नंदिनी धारगळकर (१५), अंकुश शिंगाडे(२९), आनंद देशपांडे(३), नीलिमा कुलकर्णी (२), अनामिका बोरकर (३), अरुण फडके(६) स्वाती पाचपांडे(२), साहेबराव जवंजाळ (२), अरुण वि. देशपांडे(५), दिगंबर आळशी, प्रा. लक्ष्मण भोळे, अरुंधती बापट(२), अरुण कुळकर्णी(१२), जगदिश खांदेवाले(६) पंकज कोटलवार(६) डॉ. सुरुची नाईक(३) डॉ. वीरेंद्र ताटके(२), आसावरी काकडे(१२), श्याम कुलकर्णी(१२), किशोर कुलकर्णी, रामदास खरे(४), अतुल देशपांडे, लक्ष्मण भोळे, दत्तात्रय भापकर, मुग्धा कर्णिक(४), मंगेश चौधरी, प्र. सु. हिरकर(३), बंकटलाल जाजू (६), प्रवीण दवणे, आर्या जोशी, सरोज सहस्रबुद्धे (६) असे अनेक ज्येष्ठ व अनुभवी, कसलेले लेखक ई साहित्याच्या द्वारे आपली पुस्तके लाखो लोकांपर्यंत विनामूल्य पोहोचवतात.

अशा साहित्यमूर्तींच्या त्यागातूनच एक दिवस मराठीचा साहित्य वृक्ष जागतिक पटलावर आपली ध्वजा फडकवील याची आम्हाला खात्री आहे. यात ई साहित्य प्रतिष्ठान एकटे नाही. ही एक मोठी चळवळ आहे. अनेक नवनवीन व्यासपीठे उभी रहात आहेत. त्या त्या व्यासपीठांतून नवनवीन लेखक उदयाला येत आहेत. आणि या सर्वांचा सामूहिक स्वर गगनाला भिडून म्हणतो आहे.

।आणि ग्रंथोपजीविये । विशेषीं लोकीं 'इ'ये ।
दृष्टादृष्ट विजये । होआवे जी॥

